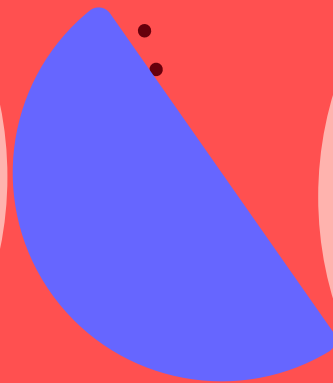

Publicatie

Navigeren in de tussen- ruimte

Inzichten uit de boekenclub voor
de publieke ontwerppraktijk

PONT

De Publieke Ontwerppraktijk (PONT) stimuleert en versterkt de samenwerking tussen overheid en ontwerpers in de aanpak van maatschappelijke vraagstukken. PONT brengt ontwerpers en publieke professionals samen om te leren, experimenteren en onderzoeken. Een van de manieren waarop we dat doen is via boekenclubs: bijeenkomsten waarin deelnemers met elkaar reflecteren en in dialoog gaan aan de hand van boeken, artikelen, podcasts, documentaires of kunstwerken en ontwerppraktijken.

Deze publicatie bundelt de inzichten uit de boekenclub *Navigeren in de Tussenruimte*, onder leiding van Daniëlle Arets.¹ In deze reeks nam zij een groep ambtenaren, ontwerpers en andere ‘crossover professionals’ mee op een verkenningstocht langs verschillende vormen van tussenruimte. De centrale vraag: hoe kan het scheppen van een tussenruimte bijdragen aan het begrijpen en opnieuw vormgeven van complexe maatschappelijke opgaven?

Tussenruimtes, zo blijkt uit deze publicatie, kunnen vele vormen aannemen: fysiek, mentaal, symbolisch of speculatief. Ze kunnen zich aftekenen in de tijd, als momenten van overgang, pauze of toekomstverkenning, of in relaties waar je elkaar ontmoet zonder precies te weten wie je voor je hebt of wat je van elkaar verwacht. In al deze vormen bieden tussenruimtes een oefening in anders denken, zien of doen, samenleven en samenwerken, in beweging komen of juist even stilstaan. Tussenruimtes lijken daarmee ideale plekken voor Ontwerpkracht.

Ook de boekenclub zelf kan gezien worden als een tussenruimte: ze vindt plaats op een willekeurig moment op de dag (hoewel PONT boekenclubs veelal in de avond plaatsvinden), in een setting die niet eenduidig professioneel of persoonlijk is. Niet op de werkvloer of thuis, maar ergens daartussenin. Daar ontmoet je elkaar niet als professional maar vooral als nieuwsgierig mens. Tussen drukke dagen door creëert de boekenclub een moment van inspiratie. Boeken zijn de aanleiding, maar het gesprek is de echte bestemming: een ruimte voor luisteren, dialoog en reflectie.

1. <https://www.depubliekeontwerppraktijk.nl/agenda/meerdere-maanden-event/>

Colofon

Auteurs:
Daniëlle Arets,
Met bijdragen van Falk Hubner, Arthur Kok, Ferry van de Mosselaer, Frank Kupper, Evelien van der Kooi, Sjoerd Bootsma, Arnt Mein.

Samenstellers
Daniëlle Arets, Lotte Vergouwen, Aline Klip

Eindredactie
Fay van der Wall

Boekenclub deelnemers
Nadine Rhodé Visser, Aline Knip, Derkiene van der Ziel, Gerjanne van Gink, Malin Winter, Kristel Kerstens, Lotte van Elp, Majel van der Meulen, Martine Schophuizen, Naomi Wolsink, Pien Post, Severine Kas, Susan van Esch, Tanneke Lyppens, Tjeu van Bussel, Wietske Flederus, Mila van Rijs, Baukje Rienks, Jessie Harms

Gelezen en besproken boeken
Niemandslaan, David Hamers
De Lege Hemel, Marjan Slob
Publicing, Danae Theodoridou
The Disappearance of Rituals, Byung Chul Han

Illustraties
Danibal

Vormgever
Studio van Onna

Over Daniëlle Arets
Daniëlle Arets is lector [Ontwerpen aan de Journalistiek](#)² bij Fontys hogeschool voor de journalistiek. Het lectoraat beweegt zich in het *tussengebied* van journalistiek, design, technologie, ethiek en publiek. Het lectoraatsteam, bestaande uit ontwerpers, journalisten, AI-experts, pers- en documentaire fotografen en antropologen, ontwerpt samen met journalistieke partners en gebruikers aan toekomstbestendige journalistiek.

Over PONT
De Publieke Ontwerppraktijk (PONT) is een driejarig programma op initiatief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur, en Wetenschap (OCW) dat creatieve denk-, doe-, en maakkracht wil benutten bij het aangaan van maatschappelijke vraagstukken en de samenwerking tussen overheid en ontwerpers wil versterken.

In tijden van snelle verandering en transitie-uitdagingen, worden complexe maatschappelijke vraagstukken lastiger te begrijpen en aan te pakken. De overheid moet een antwoord bieden op deze complexe maatschappelijke vraagstukken, maar hanteert een fundamenteel andere denkwijze dan ontwerpers. Dit zit de samenwerking tussen ontwerpers en de overheid soms in de weg, en daarmee ook de potentie van ontwerpkracht voor maatschappelijke vraagstukken. Want juist onder complexe omstandigheden kan een ontwerpende aanpak processen openbreken en zorgen voor nieuwe invalshoeken en oplossingsrichtingen. PONT ontwikkelt kennis, organisatiecultuur en infrastructuur om hierin verbetering aan te brengen.

PONT wordt uitgevoerd door Dutch Design Foundation, in samenwerking met het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, ondersteund door CLICKNL.

2. <https://ontwerpenaandejournalistiek.nl/>

Introductie

Waar in het Engels woorden als *space*, *place* of *room* ieder verwijzen naar een andersoortig ruimtegebruik, daar is het Nederlands woord ‘ruimte’ een verzamelbak, het kan verwijzen naar de fysieke plek, maar ook naar abstracte begrippen als tijd, mogelijkheden of de ruimte in het universum. Het woord tussenruimte laveert daar nog eens handig tussen en verwijst naar de afstand tussen twee zaken. Soms is dat tijdelijkheid, maar vaker zijn het ongedefinieerde tussenruimtes; de plekken die (nog) geen functie, programma of bestemming hebben.

Die plekken zijn in een land als Nederland schaars; elke vierkante meter heeft een prijskaartje en een deadline; tussenruimte is daarmee vaak tijdelijk; ze moet al snel plek maken voor nieuwbouw, parkeerplekken of bufferzones. Dat is jammer, want de tussenruimte is, vanwege zijn onbestemdheid, een fijne plek om te vertoeven, zo schrijft David Hamers in *Niemandsland* ³. Hier is geen ruimtelijk programma van eisen noch een gebruiksaanwijzing. Hier mag je een bal trappen zonder regels en doel en je verbeelding de vrije loop laten.

Verbeeldingskracht floreert in de mentale tussenruimte, zo schrijft filosoof Marjan Slob, afgelopen twee jaar Denker der Nederlanden. In *De Lege Hemel* ⁴ verhaalt ze over het belang van ruimte om op onszelf te reflecteren, om via ons voorstellingsvermogen te bedenken hoe ons leven had of zou kunnen zijn. Dat gegeven maakt ook dat we eenzaamheid ervaren. Maar, zo leren we van Slob, die eenzaamheid opent tevens een ruimte waarin je je verhouding tot anderen én tot de wereld opnieuw kunt bedenken en vormgeven.

Ruimte is ook cruciaal om onze rol als democratisch burger te vervullen. Dramaturg Danae Theodoridou zet met haar project *Practice of Democracy* Europese burgers aan om democratische (tussen) ruimtes te openen. In het boek *Publicing, practicing democracy through performance* ⁵ dat ze daarover schreef, gaat ze in op het concept van ‘sociale verbeelding’ van filosofen Castoriadis en Taylor. Die geven aan dat we onze samenleving ordenen op basis van gedeelde sociale beelden. Theodoridou signaleert een gebrek aan demoratische ruimte om die sociale verbeelding te laten floreren.

Tot slot lijkt tussenruimte ook in symbolische zin schaars te worden. De koreaanse Duitse filosoof Byung Chul Han ziet een maatschappij die burned out is en die haar rituelen verwaarloost, wat leidt tot een verlies aan gemeenschapszin. In *The Disappearance of Rituals* ⁶ houdt hij een pleidooi voor het herstel van rituelen. Tussenruimte blijkt ook daarvoor een cruciaal concept te zijn.

De hierboven genoemde tussenruimtes in fysieke, mentale, democratische of symbolische zin stonden centraal in de PONT boekenclub. Niet zonder reden, want de tussenruimte in al zijn verschijningsvormen is voor ontwerpers en beleidsmakers misschien wel de ideale ruimte om elkaar gelijkwaardig tegemoet te treden. In deze ruimte is de hiërarchie afwezig, of niet direct leesbaar, zijn de kaders onbestemd en is het gebruik onbepaald. Het is een *level playing field*. Doorgaans is er in de ontmoeting tussen beide beroepsgroepen sprake van hiërarchie of een duidelijk rollenpatroon; de beleidsmaker als opdrachtgever en uitvrager, de ontwerper als opdrachtnemer voor het ontwikkelen van plannen. Die rolverdeling kan de uitwisseling tussen beide expertises belemmeren; sterker nog, het drukt beide expertises in clichés als de ‘bewaker’ en de ‘ideeënmaker’.

Wat als je die rollen loslaat en vanuit een gelijk speelveld probeert een ontwerpende aanpak te ontwikkelen? Als je samen aan de slag gaat met het ontwerpen van publieke (tussen)ruimtes? Samen leert navigeren tussen beleidskaders, bestemmingsplannen en creatieve uitspattingen? Achttien deelnemers, een mix van ontwerpers en beleidsmakers, gingen deze uitdaging aan door deelname aan de PONT boekenclub. Gedurende vier maanden lazen ze bovengenoemde boeken, ieder met hun eigen perspectief op het concept van tussenruimte. Bij het bespreken van de boeken werden passages uit deze boeken belicht, gedetailleerd besproken en verrijkt, aangescherpt of opnieuw gedefinieerd. Op die manier werden literaire teksten omgezet in ontwerpprincipes en ontwerpprincipes verrijkt met literaire en persoonlijke ervaringen.

De deelnemende ambtenaren en ontwerpers blijken op een vergelijkbare manier naar (tussen)ruimte te zoeken. Enerzijds om hun vakmanschap goed te kunnen uitvoeren, anderzijds om hun persoonlijke en creatieve ambities in lijn te brengen met politieke en maatschappelijke opgaven. Veel van de deelnemers aan de boekenclub werken aan complexe maatschappelijke opgaven, zoals nieuwe vormen van detentie, vraagstukken rond armoede, depolarisatie of het meervoudig gebruik van publieke ruimte. Vraagstukken die geen eenduidige oplossing kennen en waarbij ontwerpers en beleidsmakers in wisselende coalities werken aan oplossingen.

Dat is niet eenvoudig in een snel fluctuerend politiek landschap met beleidsmatige, budgettaire en tijdtechnische beperkingen. “*De ontwerpende wereld met haar iteratieve en creatieve aanpak en de ambtelijke procedures van de institutionele wereld gaan niet altijd goed samen*”, zo schrijven Martijn de Waal en Jorgen Karskens in een [essay voor PONT](#).⁷ Dat is ook de ervaring van de deelnemers, die zoeken naar manieren om ruimte te scheppen tussen regels en procedures.

“*Om het goede te kunnen doen, zijn tussenruimtes nodig*”, zo schetst de Nederlandse School Voor Openbaar Bestuur (NSOB) in de publicatie [Ambtelijke Ruimte](#) (2022).⁸

Vooralsnog is het echter onduidelijk hoe die ruimte eruit ziet en wat er nodig is om tussenruimte op fysiek, mentaal of symbolisch vlak te bestendigen. Deze bundel probeert daartoe op basis van reflecties van deelnemers en essays van onderzoekers die zich bezighouden met tussenruimte, een eerste aanzet te geven.

3. Hamers, D. (2006) Niemandsland, Lemniscaat
4. Slob, M. (2020), De Lege Hemel, over eenzaamheid, Ambo Anthos
5. Theodoridou, D. (2022), Publicing, Practicing democracy through performance, Nissos
6. Byung Chul Han (2020) The Disappearance of Rituals A Topology of the Present, John Wiley-Sons

7. De Waal, M., Karskens, J., (2023), Whole System in the Room Naar een ontwerpende aanpak voor maatschappelijke opgaven: lessen uit bestaande programma's. PONT
8. Den Uijl, H., Frissen, P., & Schulz, M (2022) De Ambtelijke Ruimte, NSOB

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 gaat over fysieke tussenruimte; het ontwerpen van ruimtes zonder eigenaar- en zeggenschap. Aanleiding was het boek *Niemandsland* van auteur David Hamers, programmaleider bij het Planbureau voor de Leefomgeving.

- **Essay Ruimtelijke Rechtvaardigheid** door Arnt Mein i.s.m. ontwerper Matthijs Bosman & filosoof Tim Outshoorn
- **Essay De Porose Ruimte** door Ferry van de Mosselaer

In **Hoofdstuk 2** staat de mentale tussenruimte centraal. In *De Lege Hemel* van filosofe Marjan Slob, tussen 2023-2025 Denker der Nederlanden, kijkt Slob met een filosofische en ruimtelijke lens naar eenzaamheid. Ze laat ons kennismaken met zowel de beknellende ruimte van je niet verbonden voelen, maar ook met de prettige ruimte die aanzet tot (zelf)reflectie.

- **Essay Bouwruik** door Evelien van der Kooi en Sjoerd Bootsma

9

Hoofdstuk 3 handelt over de publieke tussenruimte; specifiek over de vraag hoe je je rol als democratisch burger in de publieke ruimte actief kunt vervullen. Dramaturg en onderzoeker Danae Theodoridou werkte afgelopen jaren met burgers op diverse plekken in Europa aan theatervoorstellingen gericht op het versterken van de democratie. In de publicatie *Publicing, practicing democracy through performance*, die ze naar aanleiding daarvan maakte, beschrijft ze de manier waarop theater, beleid en burgerschap elkaar kunnen versterken.

- **Essay Kunnen we praten? De polarisatie doorbreken met dialoogtheater** door Frank Kupper
- **Essay Muzikale uitvoering zonder instrumenten** door Falk Hubner

26

Hoofdstuk 4 gaat over de symbolische tussenruimte, naar aanleiding van *The Disappearance of Rituals* van de Koreaans-Duitse filosoof Byung-Chul Han. In dit compact geschreven boek gaat Han in op het verlies van de symbolische structuren in onze maatschappij. Dat leidt tot gebrek aan gemeenschapszin en een sterke afhankelijkheid van het toeval om onze identiteit te sturen. Han pleit voor het ontwerpen van nieuwe rituelen.

- **Essay De gedeelde ruimte van de economie** door Arthur Kok

38

1. De Fysieke Tussenruimte

"Niemandslan heeft geen kijker nodig. Het is op zichzelf voldoende. Het ligt er gewoon, is niet spectaculair, hoeft zich niet te verkopen en presenteert zich navenant: onnadrukkelijk. Presenteren is eigenlijk het goede woord niet. Het laat zich bekijken, echter zonder zich aan te bieden. Niemandslan houdt zich op de vlakke. (p.23)"

Niemandslan is een gebied waarvan eigenaarschap, zeggenschap en ruimtelijk programma vaak ontbreken. Het zijn de veldjes waar gevoetbald wordt, de rafelranden waar het onkruid kan woekeren, stukken in onbruik geraakte spoorlijnen en met planten overwoekerde ruïnes, waarvan niemand meer de oorsprong weet.

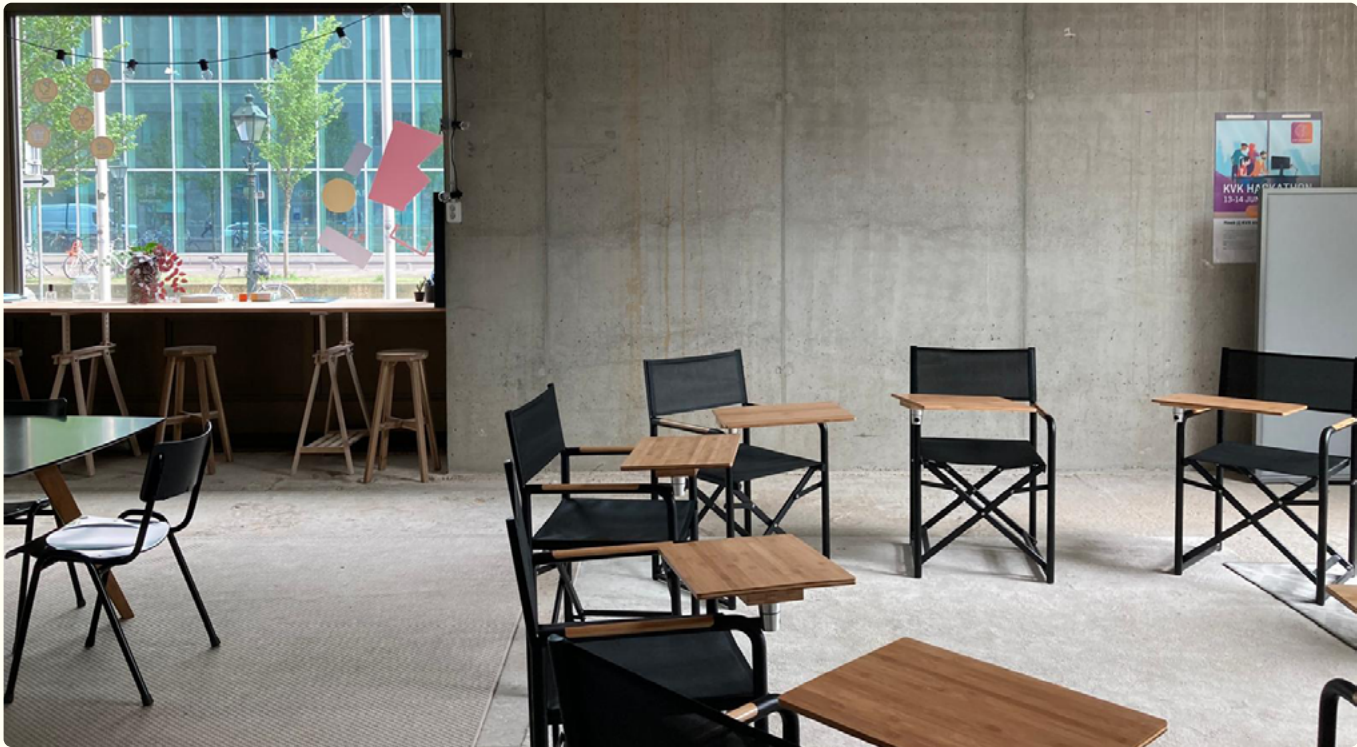
Die gebieden zijn in Nederland schaars. Ieder stukje land heeft of krijgt een bestemming. Logisch ook, want iedere m² heeft in ons drukbevolkte gebied een prijskaartje. Dat noopt tot *efficiency* en complexe afwegingen tussen ruimte voor rood (woningbouw), groen (natuur) en blauw (water), zoals het in ruimtelijke termen heet. In de recente Ontwerp-Nota Ruimte (september 2025)⁹, waarin de ruimtelijke keuzes en richtingen voor de periode tot 2050 worden geschetst, staat de aandacht voor meervoudig ruimtegebruik centraal; rood, groen en blauw zullen steeds vaker gemengd moeten worden. Het is daarmee bijna onoverkomelijk dat stukjes niemandslan een bestemming krijgen.

Met de erosie van het niemandslan gaat echter een belangrijke ontwerpruimte - en belangrijker nog - ruimtelijke mentaliteit verloren, schrijft Hamers. *"Niemandslan vraagt namelijk om strategieën die je niet achter je bureau kunt verzinnen"* (p.49). Routes en routines zijn hier niet; je mag ze ontginnen. Dat vergt dat je anders moet leren kijken, bewegen en ordenen.

Dat is nog niet zo eenvoudig, zo blijkt bij het bespreken van Hamers' boek in de PONT Boekenclub. De aanwezigen moeten de neiging onderdrukken om niemandslan te bestemmen. De een ziet mogelijkheden voor meer speelruimte, *"met hoogteverschillen en enkele interactieve objecten"*. De ander wil er vooral eigenaarschap voor ecologie *"hier is het onkruid de baas"*, en een derde vindt dit de ideale plek waar groepen buurtbewoners elkaar kunnen ontmoeten; *"iedereen is hier zowel gast- als gastheer"*; een paar picknicktafels zouden niet misstaan.

Naar aanleiding van het boek
Niemandslan door David Hamers

9. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/09/26/ontwerp-nota-ruimte-webversie>

De Plint in Den Haag

Spelen zonder bal

Het zijn stuk voor stuk mooie plannen, maar Hamers nodigt uit om de ‘planmatige’ aard even opzij te zetten en het niemandsland in al zijn onbestemdheid en wanordelijkheid te ervaren en te *“leren bewegen zonder bal”*; oftewel zonder spelregels of duidelijke structuren navigeren.

Geen gemakkelijke opgave, want we kunnen niet voortbouwen op eerdere ervaringen: *“In ons collectieve geheugen ligt aan de horizon geen niemandsland”* (Hamers, 2006, p. 23).

Ook ontbreekt het aan wat hij *“een verplaatsingstraditie”* (p.25) noemt: afspraken tussen de plek en bezoeker zoals het platteland en de stad die wel kennen. In de stad wijst menig kerktoeren je de weg, en als je een picknickplek zoekt vind je er altijd wel een pleintje. In het landschap helpen bomen en riviertjes je te navigeren. In niemandsland weet je niet wanneer je een grens bereikt of overtreedt en er zijn geen richtingaanwijzers.

“Wie zich er wil oriënteren, moet bereid zijn te improviseren. Gewoon uitproberen en afwachten wat werkt”, suggereert Hamers. *“Het hoogst haalbare is dat je na enige tijd met de nodige ervaring waarschijnlijk goed rijdt of loopt. In niemandsland is dat goed genoeg”* (p.29).

Ambtelijke (tussen)ruimte

Hamers presenteert een prachtige omschrijving van ontwerpkracht in het publieke domein, waarbij er meestal geen blauwdruk is voor het aanpakken van een probleem als bijvoorbeeld de wooncrisis; ‘improviseren’, ‘itereren’, ‘uitproberen en kijken wat werkt’, zijn daarbij woorden die ontwerpers graag gebruiken. De aanwezige ontwerpers

in deze boekenclub voelen zich senang om te navigeren zonder duidelijke routebeschrijving, kaart of historische verplaatsingstradities, ze zien het daarbij nadrukkelijk ook als hun taak om dat improvisatietalent in te zetten bij complexe maatschappelijke opgaven.

De aanwezige ambtenaren denken daar op vergelijkbare manier over. Ook zij zien dat bij veel vastgelopen dossiers een explorerende, iteratieve aanpak vruchtbaar kan zijn en ook zij zoeken naar ruimte om te experimenteren. Geert Teisman, emeritus hoogleraar bestuurskunde, pleit op Overheid van Nu precies om die reden voor een tussenruimte in de overheid, waarin er aan problemen en oplossingen ‘geknutseld’ en ‘geboetseerd’ wordt.¹⁰ Ook de Nederlandse School Voor Openbaar Bestuur (NSOB) pleit in *Ambtelijke Ruimte* (2022) voor een tussenruimte als een manier om politieke ambities te temperen, te versterken, te bekritisieren, of politieke uitwassen te corrigeren.

Er wordt op diverse manieren getracht die ruimte mogelijk te maken. Zo staat binnen de Nederlandse overheid [het opgavegericht](#) werken¹¹ centraal: een manier van werken, denken en doen waarbij een complexe maatschappelijke opgave centraal staat en overheden, bedrijven, maatschappelijke organisaties en inwoners samenwerken. Ruimte maken voor andere oplossingsrichtingen, kort gezegd Ontwerpkracht, staat hierin nadrukkelijk centraal.

Maar ook in letterlijke zin is er vanuit het overheidsprogramma *Grenzeloos Samenwerken*¹² aandacht voor tussenruimte. Zo zijn er onder de titel *De Plint*¹³, twee ruimtes in Den Haag ingericht waar ambtenaren, ontwerpers en burgers elkaar kunnen ontmoeten. Deze fysieke plekken, gesitueerd tussen overheidsgebouwen en de publieke ruimte in, willen uitnodigen tot andere manieren van sa-

menwerken. *“De Plint is onaf, neutraal, laagdrempelig en op straatniveau”*, aldus initiatiefnemer Susanne van den Oudenhoven tijdens een boekenclub sessie op Dutch Design Week 2024; daarmee draagt de fysieke ruimte volgens haar op belangrijke wijze bij aan nieuwe vormen van samenwerking.

Daarnaast is het vooral ook een nieuwe vorm van eigenaarschap die De Plint wil stimuleren, iedereen mag zich de ruimte tijdelijk toe-eigenen en er is sprake van gedeeld zeggenschap.

Ruimte voor ongeplande en tegenstrijdige behoefte(n)

Toch zijn het precies die vormen van gedeeld eigenaarschap en zeggenschap die in de fysieke tussenruimte regelmatig voor problemen zorgen. Zeker als het resulteert in ongepland of ongewenst gedrag.

“Overheden hebben een hekel aan mensen die stukken afsnijden. Veel mensen hebben een hekel aan overheden die een hekel hebben aan mensen die stukken afsnijden. Langs de rafelranden barst het van de afgesneden stukken. Ze voorzien in een behoefte die in de planning niet is voorzien.” (Hamers, 2004, p. 43)

Ongeplande shortcuts en onvoorziene behoeften laten zich soms lastig inpassen in beleid. Als dit resulteert in toelaatbaar gedrag en tevreden burgers is er vaak geen probleem. Lastiger is het wanneer er sprake is van tegenstrijdige behoefte(n) en spanning tussen ruimte en regels; een tussenland is voor de een een veldje waar je kunt voetballen, de ander ziet er ruimte voor een buurtfeestje. Soms kunnen die wensen naast elkaar bestaan. Zeker als de activiteiten een tijdelijk karakter hebben. Problematisch wordt het wanneer iemand er zijn caravan wil parkeren of langere tijd beslag doet op het gebied.

Een karakteristiek voorbeeld is het stukje niemandsland dat jaren geleden ontstond bij het dempen van een sloot op de Nederlands-Duitse grens bij Coevorden. In 2006 besloot de eigenaar van de gedempte sloot, de familie Beukeveld, het stukje land tot Soevereine Vrijstaat Beukeveld en later Wonderland uit te roepen. Een aantal mensen besloot zich in 2015 te vestigen in de micronatie. De gemeente was daar echter niet van gediend en ontruimde het gebied meerdere keren. Het stukje land is inmiddels bezet door een kantoorpand. Tot grote onvrede van de oorspronkelijke ‘bewoners’ die nog steeds actief zijn als ‘inwoner in ballingschap’ (De Laat, 2021).¹⁴

Juist bij dit soort opgaven, waarbij er sprake is van onduidelijk eigenaarschap en conflicterende belangen en visies, wordt vaak verwezen naar een ontwerpende aanpak. Hoewel er vanuit ontwerpend onderzoek veel methoden zijn om krachtenvelden in kaart te brengen en onderlinge waardeconflicten uit te diepen, is het ontwerpen aan conflicten iets dat pas recentelijk aandacht krijgt (Arets, 2024).¹⁵ (Zie ook hoofdstuk 3).

In de podcast *Uit de School* van NSOB¹⁶ beschrijven gasten Aline Knip, senior ambtenaar creatieve industrie en Nynke Tromp, programmadirecteur PONT, hoe een ontwerpende mindset bijdraagt aan de omgang met conflicterende belangen. Meer interdisciplinair en interdepartementaal werken en leren van eerdere projecten is hun advies. *“Binnen de overheid heerst soms beleidsoptimisme, de gedachte dat alles maakbaar is”* aldus Knip. Een ontwerpende aanpak helpt om te begrijpen dat niet alles maakbaar is en sommige conflicten onoplosbaar. Ook ontwerpers is die maakbaarheidsgedachte niet vreemd. De ontwerpdiscipline wordt niet voor niets vaak beschreven in termen als ‘oplossingsgericht’. Binnen het ontwerpend vakgebied is daar overigens regelmatig discussie over; die houding doet de complexiteit van hedendaagse problemen teniet. Zeker waar het gaat om conflicterende belangen is het raadzaam om ontwerp eerder te gebruiken als een manier om die complexiteit te bevragen (zie ook hoofdstuk 3).

Rafeltaal

Terug naar Niemandsland. David Hamers benadrukt in het boek ook het belang van taal voor tussenruimte, vooral om te zorgen voor de juiste erkenning van deze gebieden. Vooralsnog wordt dit gebied namelijk niet beschreven in ruimtelijke nota’s of staat het vaag omschreven als ‘onbestemd gebied’ of ‘neutrale zone’. Die terminologie draagt niet bij aan de waardering voor deze gebieden. *“Niet het terrein is vaag, maar de gebruikte terminologie,”* (Hamers, 2006, p.65).

We hebben volgens Hamers daarom *“rafeltaal”* nodig; *“taal op en over het randje”* (p. 73) die ons helpt om deze gebieden bestaansrecht te geven. Hamers en collega’s van het Planbureau voor de Leefomgeving (leden van het Atelier voor Ontwerp en Onderzoek) deden daartoe zelf een poging met de publicatie *Tussenland* (Frijters et al., 2004)¹⁷. Tussenland is een handigere term dan niemandsland, want zo geeft Hamers zelf aan, er is altijd een eigenaar van het gebied (het is iemandsland), al laat die zich niet op de voorgrond zien.

Tussenland is daarnaast een voorbeeld voor wat wél goed gaat wanneer een strakke ordeningshand ontbreekt. *“Door tussenland te analyseren, krijgen we inzicht in wat er allemaal wel goed gaat als regels gaten vertonen en met regels inventief wordt omgegaan.”* (Frijters et al., 2004, p. 9). Daarnaast is dit gebied duurzaam en veerkrachtig. Het kan makkelijk meebewegen met veranderingen in de omgeving. Dat is ook economisch gunstig, zo stellen de onderzoekers. Er kan ingespeeld op zowel groei als krimp (2004; p. 283).

Kortom, tussenland schept ruimte voor inrichting en invulling van initiatieven van bewoners, gebruikers of bedrijven. Het is een gebied dat zich leent om te navigeren tussen regels, plannen en (tegenstrijdige) behoeften. Het mag dan in Hamers woorden een gebied zijn dat zich op de vlakke houdt, waar het gaat om het stimuleren van een ontwerpende aanpak, mag het zich vaker op de voorgrond tonen.

10. <https://www.overheidvannu.nl/>

11. <https://www.rijksorganisatieodi.nl/actueel/nieuws/2022/01/11/wat-is-opgavegericht-werken>

12. <https://www.grenzeloosamenwerken.nl/>

13. <https://www.overheidvannu.nl/actueel/artikelen/2024/10/18/opgavehuis-de-plint-inspireert-tot-fysiek-samenwerken#:~:text=De%20Plint%20is%20gevestigd%20op,via%20deplint%40rijksoverheid.nl>

14. De Laat, T. Niemandsland: 25 juli 2021 <https://tomdelaat.reislogger.nl/nederland-2021/niemandsland.401256>

15. Arets, D (2024), Save the Debate through Adversarial design, Technische Universiteit Eindhoven <https://research.tue.nl/en/publications/save-the-debate-through-adversarial-design>

16. <https://open.spotify.com/episode/4Fcua87IFUy8ceoF8mQ4Ns>

17. Frijters, E., Hamers, D., Johann, R., Kürschner, J., Lörzing, H., Nabielek, K., ... & Van Der Wagt, M. (2004). Tussenland. Rotterdam/The Hague, Netherlands: NAI Publishers/RPB (Netherlands Institute for Spatial Research).

Inzichten op basis van de boekenclub

De deelnemers van de boekenclub ontwikkelden op basis van het gesprek over de fysieke tussenruimte een zestal spel- of beter speelregels voor tussenruimtes.

#1. Level playing field

Voor complexe maatschappelijke opgaven is het wenselijk om in een niet hiërarchische setting de uitwisseling tussen expertises, methoden en kennis te faciliteren. Een fysieke tussenruimte waar geen standaard hiërarchie is (in het geval van De Plint met open deuren en zonder drempels), en er geen duidelijke vorm van eigenaarschap is, biedt een gelijk speelveld voor ambtenaren, ontwerpers en burgers.

De boekenclub zelf was ook zo'n level playing field; de deelnemende ontwerpers en ambtenaren konden los van professionele rollen en percepties op die rollen in een publieke ruimte elkaar bevragen en gezamenlijk kennis genereren. Zo'n gedeelde grond zonder duidelijke hiërarchie bevordert kennisuitwisseling.

#2. Spelen zonder bal vergt oefening, reflectie en porositeit

Leren bewegen zonder bal, leert David Hamers ons, is een goede manier om de ruimte te ervaren. Daartoe moet je in zijn woorden *“Gewoon uitproberen en afwachten wat werkt.”*

Toch is dat niet eenvoudig, erkennen de deelnemers in de boekenclub. Niet zelden vragen deadlines, procedures, vooraf gemaakte afspraken om een afgebakend speelveld met duidelijke (spel)regels en rollen. Een manier om alsnog 'ruimte' te maken voor improvisatie is het inrichten van oefenruimte, waar reflectie en afstemming over taal en mogelijkheden centraal staat. Door regelmatig aandacht en tijd te vragen voor afwijkende routes en routines, en soms gewoon uit te proberen en af te wachten, ontstaat de noodzakelijke tussenruimte.

In het bijgevoegd essay schetst onderzoeker Ferry van de Mosselaer hoe deze tussenruimte, hij spreekt over porositeit, een belangrijke conditie is voor de stedelijke omgeving en ontwikkeling. Het maakt ruimte om het stedelijke leven weer als een meent (ook wel commons) te gaan zien.

#3. Tussenruimte als onderzoeksruimte

“Door tussenland te analyseren, krijgen we inzicht in wat er allemaal wel goed gaat als regels gaten vertonen en met regels inventief wordt omgegaan” (Frijters et al., 2004).

In het essay *Ruimte tussen de Regels* schetst lector Arnt Mein hoe een ontwerpende aanpak ruimte kan maken voor het oprekken en bevragen van regels en procedures. Door hoorzittingsruimtes in gemeenten te analyseren en ze van een andere inrichting te voorzien, kunnen andere relaties tussen burger en overheid ontstaan, evenals tussen procedures en de invulling van die procedures. Juist door de focus op de fysieke ruimte komt zo ook het gesprek op gang tussen relaties en gedrag.

Ook De Plint laat zien dat zo'n letterlijke tussenruimte bijdraagt aan nieuwe werkwijzen en invalshoeken. Bovendien kan zo'n ruimte tijdelijk een adempauze bieden voor als de permanente oplossing simpelweg niet voorhanden is.

#4. Tussenruimte voor onvoorzien en ongepland gedrag

Mensen nemen graag ongeplande shortcuts. Dat onvoorziene gedrag laat zich vanuit overheidsperspectief soms lastig verantwoorden. Menselijk gedrag laat zich nooit helemaal voorspellen; juist tussenruimtes helpen ons daar alert op te zijn. In het essay *De Porose Ruimte* schrijft van Ferry van den Mosselaer hoe informele en tijdelijke invullingen van ruimte ons helpen daar alert op te blijven en vooral ook dat ongeplande gedrag te accepteren als een status quo.

#5. Meervoudig zeggenschap & actief zoeken naar de uitzondering

Gedeeld eigenaarschap is een belangrijke voorwaarde om samen te werken aan tussenruimtes, aldus Suzanne van den Oudenhoven van De Plint. Door het expliciet maken dat iedereen, ook wie nog niet aan tafel zit, zeggenschap heeft, ontstaat er ruimte voor nieuwe perspectieven en invullingen. Dat laatste is overigens niet eenvoudig, zo erkennen de deelnemers. Hoe weet je welke perspectieven nog niet aan bod zijn gekomen? Wie er on(der) vertegenwoordigd is? Dat vereist actief zoeken naar de uitzondering of afwijkende mening.

Daarnaast is er in de boekenclub veel aandacht voor de vraag hoe er 'zeggenschap' gegeven kan worden aan niet-menselijke actoren en entiteiten. Hoe zorgen we dat ook ecologie en dieren, die het tussenland zo hard nodig hebben, een stem krijgen in het meervoudig ruimtegebruik? Welke taal, of in de woorden van Hamers rafeltaal, is er voor handen om ook deze actoren te representeren? Binnen het ontwerpend vakgebied is er toenemende aandacht voor deze 'more than human' (Niceboim et al., 2024)¹⁸ benadering.

#6. Tussenruimtes hebben rafeltaal nodig

Tussenruimtes staan vaak niet op de planologische kaart. Als ze al worden benoemd is dat veelal in vage termen. Maar *“Niet de tussenruimtes en stukjes niemandsland zijn vaag, de beleidstaal die we gebruiken om ze te beschrijven is vaag”*, zo schetst David Hamers. Hij oppert rafeltaal te gebruiken; begrippen die helpen de 'rommeligheid' en onbestemdheid van dit soort gebieden te waarderen. Daartoe is het volgens de Boekenclub deelnemers belangrijk om voorafgaand aan een project samen te werken aan een lexicon of het gedetailleerd beschrijven van veelgebruikte begrippen. Dat kan spraakverwarring voorkomen en wederom ruimte scheppen voor nieuwe invullingen en definities.

18. Nicenboim, I., Lindley, J., Zaga, C., Berger, A., Forlano, L., and Giaccardi, E. (2024) More-Than-Human Design in Practice, in Gray, C., Ciliotta Chehade, E., Hekkert, P., Forlano, L., Ciuccarelli, P., Lloyd, P. (eds.), DRS2024: Boston, 23–28 June, Boston, USA. <https://doi.org/10.21606/drs.2024.114>

Essay: Ruimte tussen de regels

Door Arnt Mein, lector Hogeschool van Amsterdam

Project i.s.m. ruimtelijk ontwerper Matthijs Bosman & filosoof Tim Outshoorn, onderzoekers bij lectoraat Ontwerpen aan de Journalistiek, Fontys Hogeschool Journalistiek

Als je het niet eens bent met een besluit van een overheidsorganisatie, kun je als burger tegen dat besluit bezwaar maken. In de regel word je dan uitgenodigd om je bezwaarschrift mondeling toe te lichten tijdens een hoorzitting op het kantoor van die organisatie, veelal het stadskantoor. Het betreft doorgaans kille, afstandelijke kantoorruimtes. Kan een andere inrichting van die ruimte ertoe bijdragen dat de procedure als rechtvaardiger wordt ervaren? Vooral in het sociaal domein, waar mensen die zich in kwetsbare omstandigheden bevinden hun zaak moeten bepleiten, kan dit de afstand tussen de juristen en de burgers inderdaad kleiner maken, blijkt uit het onderzoek Ruimtelijke Rechtvaardigheid van de Hogeschool van Amsterdam en Fontys Hogeschool (Lectoraat Ontwerpen aan de Journalistiek).

Over de behandeling van bezwaarschriften bestaat al lange tijd de nodige onvrede bij bezwaarmakers. Eerdere onderzoeken wijzen uit dat de bezwaarschriftprocedure vaak vervreemdend werkt, vanwege de geformaliseerde en gejuridiseerde werkwijze van de bezwaarbehandelaars. De betrokken juristen stelden zich vaak afstandelijk en neutraal op en hadden onvoldoende aandacht voor het onbegrip of onvrede over de gang van zaken die vaak ten grondslag ligt aan een bezwaarschrift.

Om het probleemoplossend vermogen van de bezwaarschriftprocedure te vergroten, gaan veel gemeenten tegenwoordig meer mens- en oplossingsgericht te werk. In dat verband hebben zij niet alleen oog voor de juridische uitkomst van de procedure, maar ook voor de beleving daarvan door de burger. Dat gebeurt onder meer door het toepassen van mediationvaardigheden. Desondanks is er nog wel ruimte voor verbetering. Zo stellen bezwaarbehandelaars zich wel meer klantvriendelijk op, maar werken nog weinig oplossingsgericht. Dit speelt met name in de aanloop naar en tijdens de hoorzitting. De bezwaarmaker voelt zich weliswaar rechtvaardig behandeld, maar is met zijn (onderliggend) probleem nog weinig opgeschoten.

Vooralsnog is niet gekeken naar de inrichting van de ruimte waarin de hoorzitting wordt gehouden. Die vindt namelijk plaats in een tamelijk functionele en zakelijke ruimte, in dit geval op het gemeentehuis. Dit zou de eerder genoemde afstandelijkheid en vervreemding in de hand kunnen werken. Binnen gemeenten wordt er al veel aandacht geschonken aan een aantrekkelijke en huiselijke inrichting van ontvangstruimten en de (gemeenschappelijke) werkplekken van ambtenaren zelf. Maar het valt op dat de ruimte voor de hoorzitting daarbij achterblijft. Doorgaans hebben afdelingen van gemeenten waar bezwaarschriften worden behandeld hiervoor geen speciale ruimte tot hun beschikking. Zij maken gebruik van de reguliere vergaderzalen, die zij moeten delen met andere gebruikers van het gemeentehuis.

Huiselijke inrichting

Onderzoekers van het lectoraat Responsieve rechtspraak (HvA) en het lectoraat Ontwerpen aan de journalistiek (Fontys) vroegen zich af of een meer huiselijke inrichting van de hoorzittingsruimte bezwaarmakers meer op hun gemak kan stellen. Dit zou tot beter contact kunnen leiden en dus tot een betere uitkomst. Voor dit onderzoek ontwierpen kunstenaar en ontwerper van publieke ruimte Matthijs Bosman en filosoof-ontwerper Tim Outshoorn, beide betrokken als onderzoeker bij het lectoraat Ontwerpen aan de Journalistiek, voor drie verschillende gemeenten andere hoorzittingsruimten. Hierbij richtten zij de ruimtes niet alleen op het oog huiselijker in, ze werkten ook met soundscapes en geuren. Studenten van de opleidingen Rechten en Sociaal Juridische Dienstverlening hielpen mee bij de uitvoering en het onderzoek naar de effecten van deze ruimtelijke interventies.

Vertrouwen in de burger

Opvallend is dat de mensen die bezwaar maakten over tamelijk technische en neutrale zaken (ordeningsrecht: bouwen, wonen en samenleven) de voorkeur gaven aan een zakelijk ogende zittingszaal. Dit is anders in het sociaal domein, waar er voor mensen veel op het spel staat als het gaat om hun bestaanszekerheid (uitkeringen en zorgvoorzieningen). Vaak zijn deze bezwaarmakers minder zelfredzaam en bevinden ze zich in een kwetsbare en afhankelijke positie ten opzichte van de gemeente. Een ruimte die uitnodigend is en vertrouwen in de burger uitstraalt, is voor hen extra belangrijk. Het blijkt uit dit citaat van een bezwaarmaker: *‘De ruimte was afgeschermd, leek wel een gevangenis. Niet uitnodigend, wantrouwend naar de burger toe. Heel formeel, hard en gesloten. Ik heb liever een andere locatie met meer groen, een open plek die vertrouwen geeft. Een grotere ruimte, betere stoelen, natuurlijk materiaal, hout bijvoorbeeld.’*

Speelruimte

Arnt Mein, lector Responsieve rechtspraak, concludeert dat vooral de spreekkamers voor bezwaarmakers in het sociaal domein menselijker moeten worden ingericht met behoud van veiligheid. Volgens hem kan dit door bijvoorbeeld kleur, natuurlijke elementen en materialen toe te voegen en een grote ronde tafel. Arnt Mein: ‘Meer in het algemeen zou het gebruik van de ruimte voor een hoorzitting beter kunnen worden afgestemd op het type zaak en de bezwaarmaker. Juridische afdelingen zouden hiervoor over meer speelruimte moeten beschikken, waar zij de ruimte waar de hoorzitting plaatsvindt nu vaak moeten delen met anderen.’

Het onderzoek is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van Stichting Democratie en Media.

Zie ook:

<https://www.binnenlandsbestuur.nl/juridisch/huiselijke-hoorzittingen-werken-beter> en www.ontwerpenaandejournalistiek.nl/

Essay: De Porose Ruimtes

Door Ferry van de Mosselaer, onderzoeker Fontys

Voor gemeenschapsvorming is ruimte nodig, maar juist ruimte wordt schaarser. Het actuele ruimtelijke debat draait om verdichting, met als gevolg een verdere toe-eigening van schaarse ruimte en een versterking van bestaande posities. De stad als een levend weefsel vraagt om een ander en meervoudig begrip van ruimte. Het vraagt om een begrip van ruimte als een permanente conditie van verandering en ontwikkeling. Het vraagt om porositeit.

Binnen de architectuur en stedenbouw verwijst porositeit naar ‘doorlaatbaarheid’ in de gebouwde omgeving. In bredere zin gaat porositeit ook over een wig in bestaande structuren, het ruimte geven aan experiment, het toestaan van informele en tijdelijke invullingen en het creëren van plekken voor collectief gebruik. Sociologisch bekeken gaat porositeit bovenal over de overtuiging dat mensen samen vaak prima in staat zijn om dingen zelf te regelen en op te lossen. En daar dus de ruimte voor moeten krijgen.

De wortels van het concept porositeit liggen bij de filosoof Walter Benjamin die het in 1924 gebruikte om het stedelijke leven in Napels te beschrijven. In Napels vormde de stad een toneel voor dagelijkse interactie, ritme en wederzijdse zorg:

‘Porosity is the inexhaustible law of life in the city, reappearing everywhere. A grain of Sunday is hidden in each weekday, and how much weekday in this Sunday!’

Om deze dynamiek van een levendige en gedeelde stad mogelijk te maken en te houden stelde hij dat porositeit gaat over de elementaire eis van ruimte en gelegenheid.

Deze visie krijgt echter in de huidige stedelijke ontwikkelingspraktijk maar weinig voet aan de grond. Ruimte voor initiatief en experiment is er zeker, maar in de regel als tijdelijke invulling, als beleidsinstrument voor bewonersbetrokkenheid of dienend aan innovatie- en ontwikkelingsagenda’s. Uiteindelijk zijn ze echter onderhevig aan een proces van bestendiging en permanentie. Tekenend voor deze benadering is de aanpak rondom de ontwikkeling en het behoud van creatieve ruimte in de stad.

Culturele rafelranden

Creatieve en culturele broedplaatsen zijn vaak gebieden aan de stedelijke rafelranden waar experimenteer ruimte wordt toegestaan en gefaciliteerd. Tegelijkertijd bevestigt dit juist hoe er binnen de stedelijke ontwikkeling naar vrije ruimte wordt gekeken als een voorwaardelijke, afgebakende, fysieke plek voor de creatieve en culturele sector. Hoewel steeds meer steden broedplaatsen of creatieve ruimte onderdeel willen maken van bredere stedelijke ontwikkeling (zoals Utrecht met [de barcode](#) of in Den Bosch met de ontwikkeling van de [Bossche Stadsdelta](#)) gaat het nog hoofdzakelijk om de bestemming en programmering van specifieke - meestal tijdelijke - locaties.

Porositeit biedt de conceptuele ruimte voor nieuw en verbindend paradigma voor stedelijke ontwikkeling. Porositeit gaat over een samenleving waarin democratie de ruimte krijgt in ‘het alledaagse’ en de verantwoordelijkheid om te werken aan de leefbaarheid van een stad collectief gedragen wordt.

De stad als meent

Porositeit is dus een conditie voor de stedelijke omgeving en ontwikkeling. Een randvoorwaardelijke eis om een levend weefsel van sociale reproductie en wederzijdse afhankelijkheid mogelijk te maken. In sociaaleconomische zin maakt porositeit ruimte om het stedelijke leven weer als een meent (ook wel commons) te gaan zien. Waar de meent van origine doelt op een (fysieke) hulpbron, praat ik liever over ‘meentwerking’ (commoning). We moeten ons richten op de ordenende en distribuerende mechanismen die de essentie raken van democratie en rechtvaardigheid. Waar marktwerking uitgaat van de ‘onzichtbare hand’ van de markt als universeel en regulerend mechanisme, gebaseerd op prijs en efficiëntie, stelt meentwerking wederkerigheid en relaties centraal. Meentwerking gaat over samen verantwoordelijkheid nemen en economie lokaal verankeren.

De stad beschouwen als meent gaat over het creëren en waarborgen van poreuze ruimte. Porositeit letterlijk en figuurlijk ruimte te geven vraagt in de eerste plaats om een fundamentele verschuiving in hoe we naar eigendom kijken. Niet langer moet het recht op exclusief bezit, maar het recht op (collectief) gebruik leidend zijn. En gebruiksrecht impliceert een wederkerige verantwoordelijkheid: aansprakelijkheid voor zorg, onderhoud en het openhouden van ruimte voor anderen. In die zin is de stad als meent niet iets dat we eenvoudigweg kunnen terugclaimen, alsof het ooit werkelijk van ‘ons’ was (ref Thijs Lijster). De stad als meent is geen object, maar een relationele praktijk. Juist in een tijd waarin belangen en posities al lang verdeeld en toegeëigend zijn ligt hier een sleutel om los te komen uit de Houdiniaanse gijzeling. Dit klinkt misschien allemaal wat filosofisch en abstract maar de vele situaties waarin het zich manifesteert zijn verbluffend alledaags.

Experimenteer ruimte en ontwerp als collectief onderzoek

Wat betekent dit voor de rol van ontwerp en ontwerpers? Ontwerpers zijn van nature gericht op het creëren van oplossingen en perfectie. Maar porositeit en meentwerking gaan juist over het omarmen van imperfectie en het bewaken van de porositeit als permanente experimenteer ruimte. Zoals DiSalvo (2024) aangeeft moet ontwerp niet worden gezien als oplossing, maar als een voortdurend collectief onderzoek naar manieren van samenleven. Het is een infrastructuur die mensen in staat stelt om samen vragen te stellen, perspectieven te verbeelden en nieuwe vormen van samenleven uit te proberen. Ontwerp is geen proces met een kop en een staart, maar een permanente conditie.

2. De Mentale Tussenruimte

"Gewoonlijk voel ik me goed bij ironie. Ironie geeft ruimte. Er overkomt je iets in je leven. Je neemt iets waar, en je bewerkt het gebeurde net zo lang totdat je een functionele afstand hebt gevonden tot het voorval." Zo schrijft Marjan Slob in het voorwoord van *De Lege Hemel*, een essay over eenzaamheid. Toch is ironie niet de toon die ze kiest voor het beschrijven van het complexe begrip; integendeel, ze kiest voor een fijne mix van filosofische distantie en persoonlijke reflecties om de existentiële ervaring van eenzaamheid te duiden. (Tussen) ruimte of in haar woorden 'bufferzones', spelen daarin een belangrijke rol.

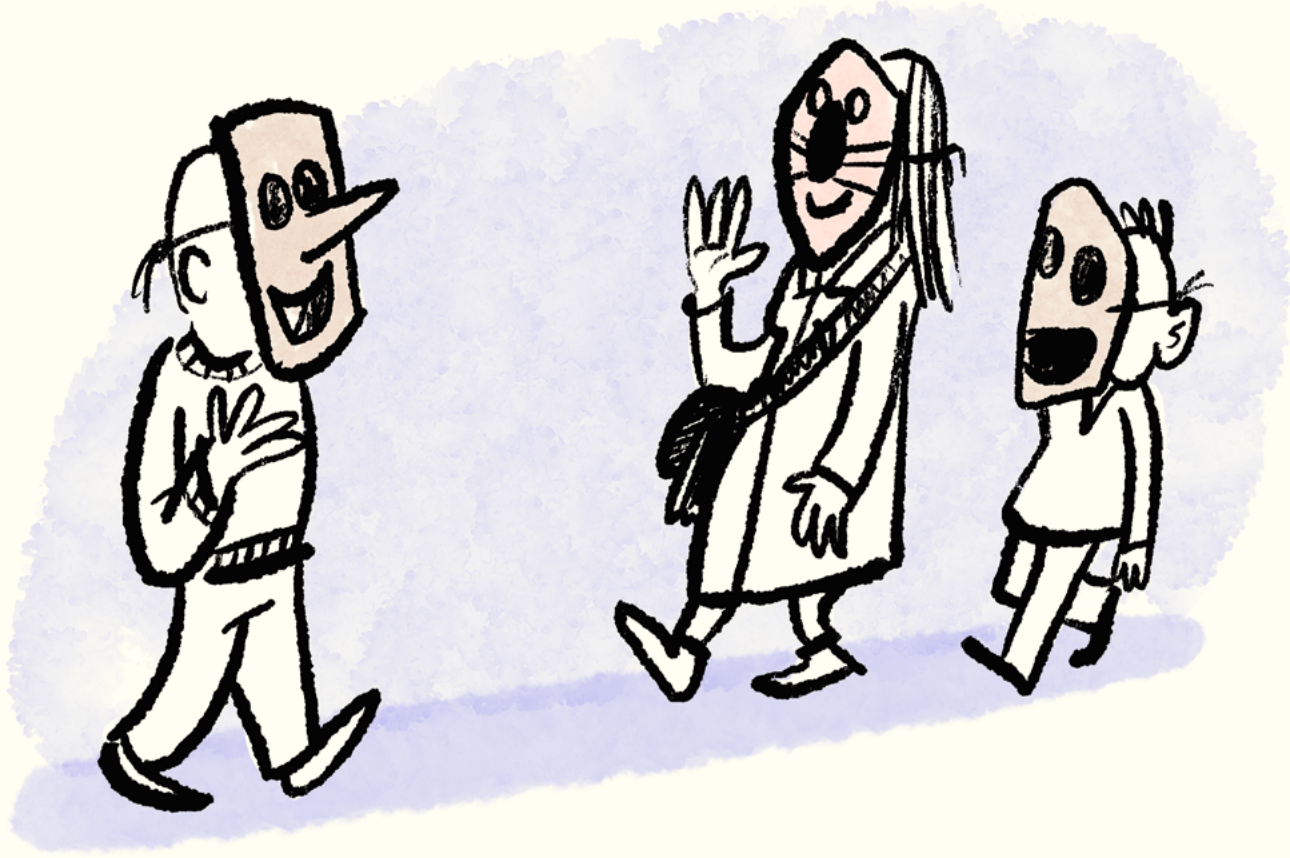
Verwacht van Slob geen gangbare, psychologische of medische benadering van eenzaamheid, en evenmin oplossingen voor 'het probleem' eenzaamheid. De kracht van *De Lege Hemel* is dat Slob laat ervaren dat eenzaamheid iets fundamenteel menselijks is. Eenzaamheid laat je weliswaar 'alleen' voelen, het is ook een begrip dat ons allen bindt. Eenzaamheid zegt iets over onze verhouding tot anderen; we ervaren eenzaamheid door de behoefte aan verbinding met elkaar

Ruimte en taal zijn daarin volgens Slob bepalend: *"Het menselijke vermogen om via taal afstand te nemen van jezelf en je directe omgeving, en daarmee een soort ruimtereiziger te worden, zie ik als de sine qua non van eenzaamheid."* (Slob 2020, p.12).

Doordat we in staat zijn via taal op onszelf en op onze situatie te reflecteren, een tijdelijke afstand te creëren, kunnen we eenzaamheid ervaren. We zijn daarin uniek als soort. Dieren kunnen weliswaar sociaal geïsoleerd of verstoten raken - en daar ook veel stress van ondervinden - ze ervaren volgens Slob echter niet de eenzaamheid van de menselijke ruimtereiziger.

Ook onze verbeeldingskracht; ons vermogen om ons situaties voor te stellen die er niet - of nog niet - zijn, is onlosmakelijk verbonden met eenzaamheid; *"In die ruimte, in die kloof tussen wat er nu, feitelijk hier, bij jou aan de hand is, en hoe jij kunt bedenken dat het kan zijn, kan de verbeelding bloeien. Het is de biotoop van creativiteit."* (Slob, 2020, p. 27).

Naar aanleiding van het boek
De Lege Hemel, Marjan Slob

Bufferzones

Slob kijkt in haar boek regelmatig door een ruimtelijke lens naar het begrip eenzaamheid. Met begrippen als ruimtereizigers en bufferzones laat ze duidelijk zien dat ruimtelijke componenten hier een rol in spelen. Voor het delen van onze gevoelens van eenzaamheid is een zekere bufferzone nodig, een ruimte waarin je je eigen gevoelens en woorden scherpt aan die van de buitenwereld. Een innerlijke ruimte waarin je afstand kunt nemen, kunt waarnemen, kunt reflecteren en die de voorwaarden schept voor de ervaring van eenzaamheid; je beseft dan immers dat het je aan iets ontbreekt. *“De bufferzone is de geboortegrond van het zelf”* (Slob, p. 59).

Taal & Rollen

Ze bouwt daarbij voort op het werk van de Amerikaanse filosoof Daniel Dennett die het belang van taal en woorden benadrukt in onze relaties met elkaar en met onszelf; woorden stellen ons in staat tot zelfonderzoek. Sterker nog, zonder taal zouden we nauwelijks gevoelens hebben (p. 61).

Mensen zijn werkwoorddieren (p. 54), schrijft Slob. Dankzij taal kunnen we (mogelijke) werelden schetsen. *“Taal maakt het makkelijk om als het ware uit jezelf te stappen en jezelf present te stellen in de ruimte.”* (p. 54). Doordat we woorden kunnen geven aan gevoelens van eenzaamheid, ontstaat er ook een gezamenlijk besef van het verschijnsel en hoewel we elkaars binnenruimte nooit helemaal zullen leren kennen, schept het besef dat we het allemaal doormaken en er met elkaar over kunnen spreken, gedeelde grond.

Ook refereert Slob aan het ‘dramaturgische perspectief’ van de Canadese socioloog Goffman. Onze sociale interactie werkt als een toneelspel: je betreedt publieke ruimtes alsof je een podium betreedt, je speelt een rol en gebruikt maskers. Die maskers en rollen zijn niet iets waar we ons achter verschuilen, ze vormen volgens Goffman juist de basis van je persoonlijkheid.

Rollen (Goffman) en woorden (Dennett) zijn constituerend aan gevoelens van eenzaamheid en niet andersom. Onze persoonlijkheid en identiteit komen voort uit die rollen- en taalspellen die we voortdurend spelen en niet uit iets wat diep in ons verscholen zit. Slob omschrijft het treffend: *“Begin met het fenomeen performance. En zie vervolgens dat mensen nadenken over hoe ze overkomen en hoe ze willen overkomen. In Goffmans theorie vindt die overdenking plaats in de ruimte achter de performance; backstage. Dennett noemt deze ruimte de bufferzone”* (p. 111).

Je ontkomt er als mens niet aan om een masker op te zetten. *“Je wordt pas een sociaal mens met een masker op, en pas als sociaal mens verschijnt je aan jezelf als subject. De vraag naar het ware gezicht achter dat masker is dus misplaatst”* (p. 127). We moeten daarom ook niet voortdurend naar ‘ons ware gezicht’ willen zoeken. Slob’s advies is om de maskers te accepteren en op een authentieke wijze te navigeren tussen het podium en coulissen. Dit dan wel met het besef dat we dat allemaal voortdurend doen met wisselende maskers, die verschillende tendensen van eenzaamheid maskeren.

Eén tegen eenzaamheid

Hoewel Slob met haar boek tracht een meervoudige kijk op eenzaamheid te geven, erkent ze dat menselijke eenzaamheid sterk beknellend kan werken en ziek en depressief kan maken. Niet voor niets wordt eenzaamheid al jarenlang als groeiend maatschappelijk probleem gezien. Het actieprogramma *Eén tegen eenzaamheid*¹⁹ van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport probeert al sinds 2018 eenzaamheid te verminderen en voorkomen. De subjectieve ervaring van een gemis aan (kwaliteit van) verbondenheid, zoals het programma eenzaamheid duidt, kan meerdere oorzaken hebben. Het kan het gebrek aan betekenisvolle relaties zijn, het gemis aan een emotioneel hechte band, maar ook existentiële eenzaamheid: het gevoel ‘er niet bij te horen’. Juist vanwege de gelaagdheid van het begrip is het voor de overheid ingewikkeld om een goede koers te bepalen; niet in de laatste plaats omdat het diverse beleidsterreinen omvat.

Slob erkent dat de term lastig te definiëren is; ze gaat in *De Lege Hemel* ook niet op zoek naar een sluitende definitie en evenmin naar oplossingen. Het begrip eenzaamheid is ambigue en noopt tot het erkennen van zowel de binnen- als buitenruimte ervan. Wel waarschuwt Slob dat overheidsprogramma’s de neiging hebben te eenzijdig naar eenzaamheid te kijken. Ze nodigt dan ook uit tot een meervoudig perspectief.

Een meervoudige blik is te vinden op het platform [Voor Eenzaamheid](https://vooreenzaamheid.nl/)²⁰. Dit netwerk van fotografen, kunstenaars en (social) designers, wil in de lijn van Marjan Slob laten zien dat eenzaamheid een concept is dat ons allen bindt. Het hoeft daarmee ook de wereld niet uit.

“Maar dat wil niet zeggen dat het geen probleem is. Eenzaamheid doet zich voor in vele gedaanten en in de meest uiteenlopende situaties. Het is vaak omgeven met schaamte, verdriet en ontkenning. Een taai taboe. En dat moet wel de wereld uit”, aldus het platform.

Een van de projecten op het platform is van fotograaf Ellen Houtman die wijk Meerzicht in Zoetermeer gesprekken aanknoopt over eenzaamheid en mensen op beeld vastlegt vastlegt. Uit het project blijkt dat mensen graag het gesprek aangaan over de eenzame ruimte die ze ervaren. Juist die alledaagse ervaringen en foto’s van willekeurige personen, geven een andere blik van en op eenzaamheid; een blik van herkenning en verbondenheid, want eenzaamheid herkennen we allemaal.

Ontwerpen aan lichte ontmoetingen

De vraag is echter wat er nodig is om de groeiende problematiek van eenzaamheid, die sommigen mensen ervaren, te doorbreken. Hoe kun je daar met een ontwerpende aanpak aan bijdragen?

In de recent verschenen essaybundel [Fysiek volgt sociaal, negen visies op leefomgeving van morgen, door ministerie van Volkshuisvestiging en Ruimtelijke ordening \(2025\)](https://www.ruimtelijkeordening.nl/binaries/ruimtelijkeordeningnederland/documenten/publicaties/2025/03/24/index/Essaybundel+Fysiek+volgt+sociaal.pdf)²¹ laten diverse ruimtelijke experts hun licht schijnen op de manier waarop het ontwerpen van de leefomgeving kan bijdragen aan het bestrijden van eenzaamheid en het bevorderen van gemeenschapszin. We moeten daarin vooral niet overmoedig worden, schrijft Ivan Nio, sociaal geograaf en sociaal bouwmeester van de gemeente Groningen: *“Achter het begrip sociale cohesie schuilt soms de nostalgie naar een harmonische buurtsamenleving die er nooit is geweest.”*

Publieke familiariteit en convivialiteit, ook wel lichte contacten (denk aan elkaar groeten, korte gesprekken) zijn naar zijn smaak begrippen om mee te ontwerpen.

Stadsgeograaf Nio pleit voor subtiele ingrepen: interventies die nauwelijks worden opgemerkt, maar die wel bijdragen aan ontmoeting, herkenning van buurtgenoten en op die manier aan vertrouwdheid en binding.

Ontwerpen als activiteit, oftewel het samen maken en bouwen, kan hier ook aan bijdragen zo beschrijven Evelien van der Kooi en Sjoerd Bootsma in het project Bouwurk. In Friesland bouwden bewoners afgelopen jaar samen een kathedraal; zowel het proces van samen bouwen als het uitwisselen van kennis, expertise en materialen, droeg bij het gemeenschapsgevoel, en gaf ruimte aan nieuwe stedelijke interventies.

Die visie sluit goed aan bij het motto ‘Ruim denken’ dat Slob afgelopen 2 jaar koos voor haar positie als Denker der Nederlanden. Slob focust daarbij op de overdrachtelijke ruimte en het belang om onze denkrimte te vergroten en meerstemmigheid in zowel jezelf als de samenleving toe te laten. Een prachtig pleidooi kortom voor tussenruimte.

19. <https://www.eentegeneenzaamheid.nl/>

20. <https://vooreenzaamheid.nl/>

21. <https://www.ruimtelijkeordening.nl/binaries/ruimtelijkeordeningnederland/documenten/publicaties/2025/03/24/index/Essaybundel+Fysiek+volgt+sociaal.pdf>

Inzichten op basis van de boekenclub

#1. Coulissen & bufferzones

Kijk meervoudig naar eenzaamheid en werk vanuit dat inzicht aan gemeenschapszin, is het pleidooi van Marjan Slob. Coulissen, ruimte om te kunnen navigeren tussen het persoonlijke en publieke leven, kunnen een fijne tussenruimte bieden voor reflectie en voor het wisselen van maskers. Slob wijst, voortbouwend op het werk van Daniel Dennett, op het belang van bufferzones, waar je even je gevoelens en impulsen ‘on hold’ zet om na te gaan wat je wilt laten zien van jezelf (en dus ook niet laten zien).

#2. Lichte ontmoetingen

Stadsgeograaf Ivan Nio adviseert een zekere bescheidenheid ten aanzien van de invloed van architectuur en stedenbouw op sociale opgaven zoals gemeenschapszin. *“Een goed ontwerp is van belang, maar om zorgzame buurten te creëren zijn ruimtelijke middelen niet voldoende. Er is een brede benadering nodig van ontwerp, programma en beheer”*, aldus Nio. Slob wijst vooral ook op het feit dat eenzaamheid vele gezichten kent en soms ook als prettige ruimte wordt ervaren. Een one size fits all aanpak is dan ook niet geschikt. Lichte ontmoetingen faciliteren, in de vorm van goed geplaatste koffiemachines in een kantoorgebouw, of bankjes in de publieke ruimte, is een betere aanpak.

3 Nieuwe beelden en begrippen

Taal is een belangrijke voorwaarde voor eenzaamheid, *“Dankzij taal kunnen we werelden present stellen die zouden kunnen zijn”*, aldus Slob. Het Engels heeft twee woorden voor eenzaamheid: loneliness en solitude, waarbij dat laatste vooral ook een positieve connotatie aan eenzaamheid geeft. Het Nederlands ontbeert helaas deze precisie, aldus Slob. Daarom wil ze de eenzame ruimte openen en laten zien hoe die unieke menselijke ervaring ons op tal van manieren omringt en richting geeft. De huidige taal beelden van eenzaamheid lijken echter vooral het droevige aspect van eenzaamheid te benadrukken. Het project *Voor Eenzaamheid* probeert die eenzijdige blik te doorbreken met inzet van onder meer social design.

4. Samen ruimte & gemeenschap maken

Samen werken aan ruimtelijke opgaven draagt op een belangrijke manier bij aan gemeenschapszin, zo schrijven Evelien van der Kooi en Sjoerd Bootsma op basis van hun ervaringen met het Friese gemeenschapsproject Bouwruk. Het gaat dan over een gezamenlijke opgave, waaraan in dit geval de Friese gemeenschap met kennis, expertise, materialen en verbeeldingskracht bijdroeg.

Essay: Ruimte tussen de regels

Essay: Bouwurk mienskipshûs van Fryslân

In de zomer van 2025 verrees in hartje Leeuwarden Bouwurk: een mienskipshûs (gemeenschapshuis) voor heel Fryslân. Vijfhonderd jaar geleden bouwden generaties Friezen op diezelfde plek een kathedraal: een plek waar de gemeenschap lief en leed kon delen. Cultuurtriënnale Arcadia en de gemeente Leeuwarden vroegen zich af: kunnen we dat nog, samen bouwen?

Bouwurk was geen optelsom van stenen, balken en platen. Het was een choreografie van keuzes. Een dans van mens en materiaal. Het eindresultaat: een mienskipshûs voor de gemeenschap van nu. Hester van Dijk en Reinder Bakker van ontwerp bureau Overtreders W gingen in opdracht van Arcadia en de gemeente Leeuwarden aan de slag met het ontwerp. Circulaire, demontabele materialen vormden het uitgangspunt. Zo kon Bouwurk later een tweede leven krijgen. Net zo belangrijk was dat elk materiaal een verhaal vertelde over Fryslân, van lokale grondstoffen tot wol en vezels.

Vijfduizend harten, hoofden en handen droegen hun steentje bij aan de bouw en het programma. Bouwbedrijf Lont, Friso Bouwgroep en Bouwgroep Dijkstra Draisma werkten schouder aan schouder voor het casco en de op- en afbouw. Fryske schapenhouders doneerden wol voor isolatiemateriaal. Cliënten van zorginstellingen naaiden kussens en keukenschorten. Het Noordelijk Ballonvaartcentrum maakte van oude luchtballonnen kleurrijke versieringen. Kunstenaars met een beperking van Smoel maakten kunstwerken. Het land én de mensen van de provincie vormden zo de basis. Bouwurk kreeg meer draagvlak en betekenis doordat inwoners, bedrijven en makers meebouwden en onderdeel werden van het proces. Het liet zien dat bouwen mooi, sociaal, duurzaam en feestelijk kan zijn. Met de mienskip (gemeenschap) als choreograaf én bron.

Ontmoetingen in alle vormen

In Bouwurk was van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat wat te beleven. Iedereen gaf samen vorm aan programma's waarin verbeelding en verbondenheid centraal stonden. Van samen brood bakken en zingen, verhalen vertellen, creatieve workshops en skaten tot intieme muziekoptredens van lokaal talent. Bezoekers konden relaxen in de groene Oase, genieten van een kopje koffie of nieuwe mensen ontmoeten in de Keuken. Ze waren ook welkom bij kunstinstallaties, keken films of lieten zich verrassen door voorstellingen. Een belangrijk aandachtspunt voor de toegankelijkheid was het wegnemen van financiële drempels. Bijna het hele programma was gratis. Alleen als er samen gegeten werd, werd een kleine bijdrage van €3,50 gevraagd.

Bouwurk in Leeuwarden, foto door Lucas Kemper

Stemmen van Bouwurk

Bezoeker Nynke: *“Als ik het thuis even niet meer weet, ga ik naar Bouwurk. Daar ontmoet ik altijd mensen die ik nog niet kende. Iedereen maakt contact met elkaar. Eigenlijk zou ik niet weten hoe dat nu in de herfst moet. Ik ga het gebouw heel erg missen.”*

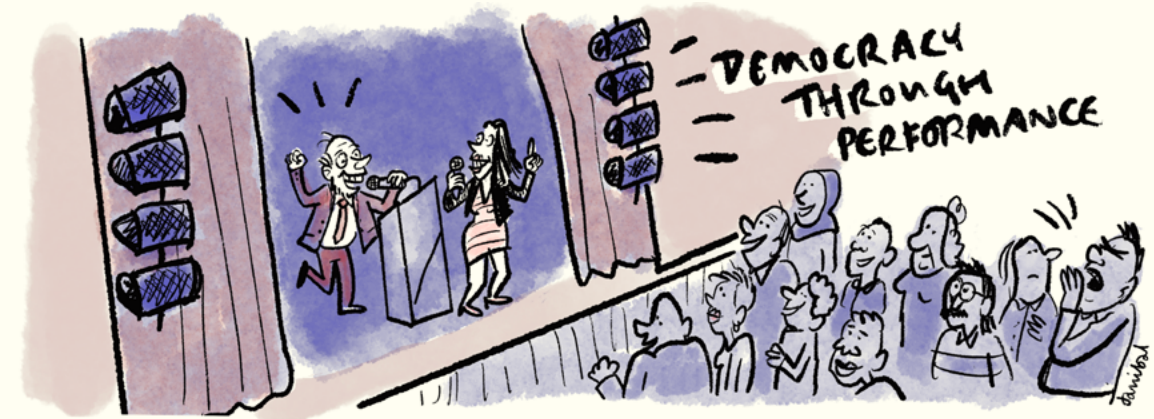
Vrijwilliger Dilawer: *“Als vrijwilliger kwam ik veel in contact met bezoekers. Door al die gesprekken leerde ik niet alleen Nederlandse woorden, maar ook de cultuur beter kennen. Eén gesprek was extra bijzonder: ik, als Syriër, praatte met een Nederlander over literatuur. Had je me dat een paar jaar geleden verteld? Dan had ik je niet geloofd. En je weet het nooit. Eén ontmoeting kan een wereld voor je openen.”*

Hein de Haan, wethouder gemeente Leeuwarden: *“Bouwurk was voor mij vooral een plek waar je even op andere gedachten werd gebracht, buiten je alledaagse leven. Het was een manier om de verbeelding aan te wakkeren en mensen te ontmoeten die je normaal niet ontmoet. Ik vind het heel mooi dat we als Leeuwarden blijven investeren in dingen die misschien niet direct vandaag iets opleveren, maar ons wel anders laten kijken naar de alledaagse wereld en ruimte bieden om elkaar te ontmoeten.”*

Over Arcadia

Bouwurk was een van de vele projecten van Arcadia, het vervolg op Leeuwarden-Fryslân 2018, Culturele Hoofdstad van Europa. Elke drie jaar organiseert Arcadia samen met vele partners een cultuurtriënnale met een 100-daags cultureel programma in Fryslân. In 2025 vond Arcadia plaats van 17 mei tot en met 24 augustus.

3. De Publieke Tussenruimte

Hoe kun je het spreken in het openbaar als fundamentele democratische handeling revitaliseren? Die vraag bracht dramaturg en docent-onderzoeker Danae Theodoridou tot *The Practice of Democracy, An Analogue Campaign* een traject waarin de relatie tussen performance en politiek wordt onderzocht. *Tussenruimte* speelt hierin een cruciale rol.

De Franse filosoof Jacques Rancière ziet politiek als een theatrale ruimte, waar stemmen, gezichten en meningen zichtbaar worden gemaakt. Voor Rancière is politiek niet primair het beleid of bestuur, maar de momenten waar de bestaande orde, van wie mag spreken en wie zichtbaar is, doorbroken wordt. Voortbouwend op die filosofie, probeert dramaturg en artistiek onderzoeker Danae Theodoridou via het theater een ruimte te openen waarin een andere manier van zien, horen en denken mogelijk wordt.

Ze nodigt daartoe willekeurige burgers uit voor een theaterweek, waarin ze onder begeleiding van haar werken aan een persoonlijke politieke speech, die ze aan het eind van die week ten gehore brengen op een centrale publieke plek. Dat resulteerde in de periode 2019–2021 tot meer dan vijftig politieke speeches op pleinen in Athene (Griekenland), Graz (Oostenrijk), Brussel (België) en Tilburg (Nederland). De inzichten van Theodoridou en onderzoekers die in iedere stad betrokken waren bij het project, werden gebundeld in het boek *Publicing, practicing democracy through performance*.

De titel van het boek weerspiegelt de visie van Theodoridou; ze wil van 'publiek' (public) een werkwoord ('public-ing') maken en de democratische ruimte revitaliseren door burgers uit te dagen hun visie en stem zichtbaar te maken. Het gaat om concrete praktijken: spreken in het openbaar, assemblees vormen, samen beslissingen nemen en samen denken. Zo kunnen we oefenen met democratische vormen via een performance.

Naar aanleiding van het boek
*Publicing, practicing democracy
through performance*
van Danae Theodoridou

Sociale verbeeldingen

Behalve Rancière vormen ook de Grieks-Franse filosoof Castoriadis en de Canadese filosoof Charles Taylor inspiratie voor het project. Beiden gebruiken de term ‘sociale verbeeldingen’ om betekenis te geven aan alles wat zich in een samenleving als ‘realiteit’ presenteert. Voor Castoriadis is sociale verbeelding het collectieve vermogen van een samenleving om nieuwe betekenissen te creëren. Taylor gebruikt de term sociale verbeelding om aan te geven dat gewone burgers ideeën hebben over de politieke werkelijkheid; ze hebben beelden over hoe hun relaties met anderen eruitzien en welke verwachtingen en praktijken daarbij horen.

Theodoridou daagt burgers uit hun beelden van en relaties met medeburgers te onderzoeken en daarin geleerde lessen of beelden in een speech te verwerken. Elke speech opent daarom met de zin: *“Imagine we are not strangers, but a group of people who need to make a common decision.”*

Een deelnemer aan het project in Tilburg spreekt in zijn speech over zonnepanelen op daken, waarbij hij terugblijkt op een discussie die hij met zijn burens had. Het collectieve project om over te stappen op zonne-energie faalde; wat hadden ze beter kunnen doen? *“Het is moeilijk om beslissingen te nemen als er een gebrek aan vertrouwen en begrip is. Proberen we wel genoeg om naar elkaar te luisteren?”* De deelnemer spreekt het vooral uit als een boodschap naar zichzelf. Ook bij de anderen blijkt het uitspreken van een speech een goede vorm voor introspectie, en dan vooral op de vraag wat het nu eigenlijk betekent om burger te zijn in een democratische samenleving.

Conflicten en agonistische ruimte

Opvallend vaak gaat het in de speeches over conflicten, op buurtniveau, binnen een familie of vriendengroep. Misschien is dat wel niet zo opvallend, want conflicten vormen nu eenmaal de basis van democratie, aldus filosofe Chantal Mouffe, representant van de politiek-filosofische stro-

ming van het agonisme. Waardeverschillen tussen mensen kunnen we volgens haar nooit oplossen; het klassieke Nederlandse polderen resulteert volgens Mouffe vooral in valse consensus. Ze pleit ervoor waardeconflicten beter te erkennen.

De kunsten, en meer specifiek activisme door middel van de kunsten (Mouffe spreekt over artivisme) kan ons daarbij helpen. Het kan bijdragen aan het belichten van conflicten, maar creatieve vormen helpen ons ook de bestaande hegemonie ter discussie te stellen. Het maakt zichtbaar wat vaak door de dominante consensus niet aan het licht komt; denk aan emoties van onvrede en conflicterende belangen (Arets, 2024).

Ontwerpde aan... conflict

Binnen het vakgebied van design, is het ontwerpen van conflicterende visies, op de agenda gezet door het Britse design duo Dunne & Raby. De praktijk van Design for Debate (Dunne & Raby, 2013), heeft de afgelopen decennia aan momentum gewonnen en heeft geleid tot verwante praktijken zoals design noir, adversarial design (DiSalvo, 2015)²² of speculative design. Al deze benaderingen maken gebruik van design om debatten op gang te brengen of te versterken.

Volgens ontwerptheoreticus DiSalvo zijn dit soort ontwerppraktijken, in zijn woorden adversarial designs, geschikt om bestuurlijke processen uit te dagen en Mouffe’s filosofie een ontwerpgerichte invulling te geven. Ontwerppraktijken kunnen politieke controverses en spanningen zichtbaar maken en conflict en meningsverschil als motor van democratisch debat revitaliseren.

Een goed voorbeeld daarvan is de [WOO winkel](https://www.setup.nl/projecten/de-woo-winkel/) die het Utrechtse medialab SETUP en het lectoraat Ontwerpen aan de Journalistiek (Fontys) afgelopen jaar ontwikkelden²³. In het project spraken de ontwerpers met journalisten en beleidsmedewerkers over hoe het is om de Wet open overheid (Woo) uit te voeren. Welke emoties en gevoelens dit oproept, welke beelden zij hiervoor gebruiken en welke

cultuur dit veroorzaakt. Dit resulteerde in een inspiratiegids met daarin een aantal provotypes (provocatieve prototypes) die door hun artistieke benadering de onderliggende spanningen messcherp blootleggen.

Ook rollenspellen zijn geschikt om waardenconflicten uit te diepen. Danae Theodoridou gebruikt in haar werk de artistieke en theatrale ruimte als democratische oefenruimte en in haar nieuwe project [adversaries](#) staat daarin specifiek ook het vormgeven aan conflict centraal. Ook theatermaker en onderzoeker Frank Kupper zet theatrale methoden in om conflicten te erkennen en verdiepen. In bijgevoegd essay over schurende dialogen geeft hij aan hoe dit kan bijdragen aan een democratisch gesprek.

Er is groeiende aandacht voor het vormgeven van conflicterende visies. Ontwerpkracht kan hier een rol in spelen, waarbij de nadruk ligt op het bevragen, verdiepen en belichten van het conflict en niet het aandragen van een eenduidige oplossing.

22. DiSalvo, C. (2015). Adversarial design. Mit Press.

23. <https://www.setup.nl/projecten/de-woo-winkel/>

Inzichten op basis van de boekenclub

#1. Ontwerpen aan democratisch burgerschap middels rollenspel

Een rollenspel kan bijdragen aan het uitwisselen en verdiepen van waarden-conflicten. Daarbij dragen rollenspellen ook bij aan het omgaan met conflicten. Daarnaast kunnen performatieve praktijken bijdragen aan het (leren) uiten van sociale verbeeldingen, zoals blijkt uit het project *The Practice of Democracy*.

#2. Maak gebruik van social imagination

Democratie functioneert niet alleen door wetten, instellingen of procedures, maar ook doordat burgers zich kunnen voorstellen dat ze samen een politieke gemeenschap vormen waarin iedereen gelijkwaardig is en inspraak heeft. Sociale verbeelding, dus de gedeelde achtergrond van waarden, beelden en verhalen van mensen kunnen een belangrijke bron zijn voor een gesprek over democratie. Het inzetten van die verbeelding is cruciaal, omdat burgers zich moeten kunnen herkennen in het idee van een gelijke, participerende gemeenschap. Ontwerpmethoden kunnen bijdragen aan het ontginnen en uiten van deze verbeeldingen.

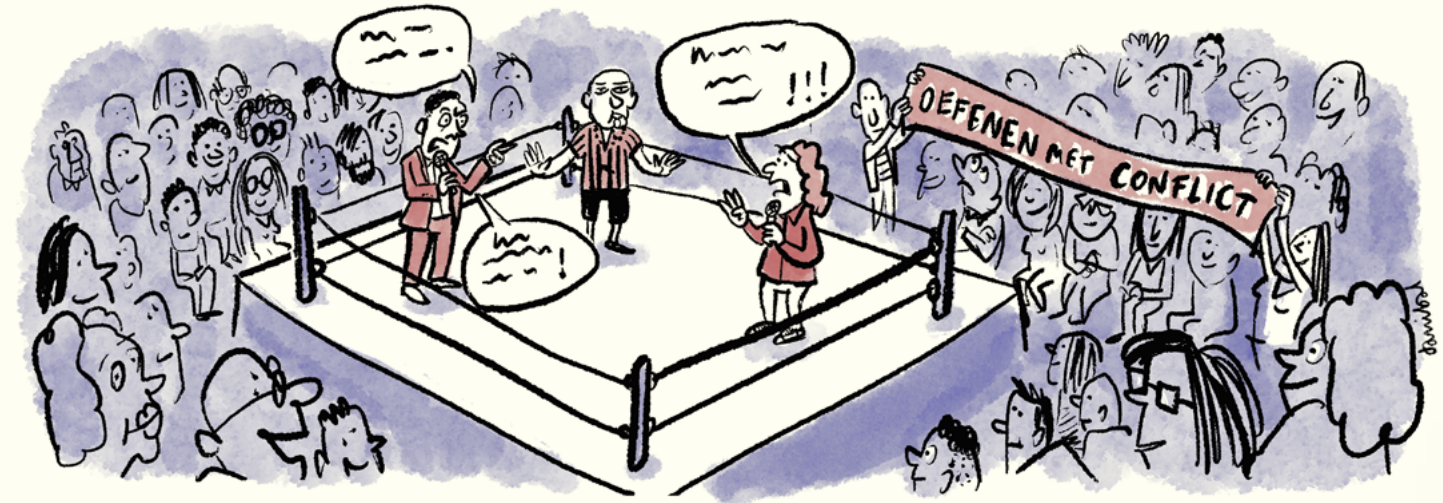
#3. Oefen met conflict

Hoewel we vaak spreken over een gepolariseerde maatschappij en op sociale media het conflict welig kan tieren, gaan we in het dagelijkse leven het conflict vaak uit de weg. Dat is jammer, want het conflict vormt de basis van de democratie aldus filosoof Chantal Mouffe. We verschillen altijd fundamenteel met elkaar over belangrijke waarden, en de enige manier om er met elkaar uit te komen is om die verschillen te erkennen en gedetailleerd te verdiepen. Voor Mouffe zijn de kunsten daarin een belangrijke vorm, want via de kunsten kunnen we een ander gesprek uitlokken waarin we vooral ook emoties prijsgeven.

Gebaseerd op het werk van Mouffe zet Frank Kupper theatervormen in om te oefenen met het conflict; dat geeft voor zowel de spelers als publiek belangrijke inzichten over hoe je gedetailleerd met elkaar kan verschillen, zonder dat het uit de hand loopt. Ook het ontwerpen zelf, het letterlijk zichtbaar maken van conflicterende visies, kan bijdragen aan een beter begrip (Arets, 2024).

#4. Tijd & Emergentie

In het bijgevoegde essay van Falk Hübner wordt gewezen op het aspect van emergentie; er komen in een samenwerkingsproject voortdurend nieuwe ideeën op. Door tijd te nemen en goed te kijken welke richting zich aandient, kunnen we makkelijker met elkaar leren navigeren.

Essay: Kunnen we praten? De polarisatie doorbreken met dialoogtheater

Door Frank Kupper

Complexe uitdagingen zoals klimaatverandering en bedreiging van de biodiversiteit hebben een grote invloed op ons leven. Ook raken ze direct aan onze levenswijze en identiteit. Het bespreken van dit soort vraagstukken was nooit gemakkelijk. In de huidige tijd van polarisatie lijkt er nog iets fundamentele op het spel te staan. Kunnen we nog wel met elkaar praten? Kunnen we nog de gesprekken voeren waarin we onze verschillen onder ogen zien in alle intensiteit en openheid?

Het project *Schurende theaterdialogen* heeft het afgelopen jaar een creatieve aanpak onderzocht om polarisatie tegen te gaan en moeilijke gesprekken mogelijk te maken. Het project was een transdisciplinaire samenwerking van wetenschapsmusea Naturalis, Museon en Sonnenborgh, onderzoekers van de Vrije Universiteit en theatermaker Mens in de Maak. De creatieve aanpak was gebaseerd op de politieke filosofie van het agonisme, die de essentiële rol van conflicten in de politiek benadrukt. Terwijl gebruikelijke beschouwende vormen van dialoog zich concentreren op rationele consensus, streefden wij naar een agonistische methode die juist verschil en conflict probeert te omarmen. We combineerden de agonistische benadering met de aanpak van *Theatre of the Oppressed*, het arsenaal aan participatieve theatertechnieken ontwikkeld door de Braziliaanse regisseur en activist Augusto Boal. Zijn democratische benadering van theater maken stelt mensen in staat zich vrij uit te drukken, de complexiteit van de werkelijkheid vanuit verschillende perspectieven te begrijpen en samen te werken aan verandering.

In het project *Schurende Theaterdialogen* brachten we mensen met sterk tegengestelde opvattingen rondom klimaatverandering en biodiversiteit samen in de drie wetenschapsmusea voor een dialoog via de taal van het theater. We ontwikkelden twee verschillende theaterinterventies: een workshop beeldentheater voor een uitgenodigde groep mensen en een dialoogtheatervoorstelling voor een algemener publiek. Beeldentheater is een door Boal ontwikkelde participatieve methode die deelnemers uitnodigt hun ervaringen te verbeelden, te analyseren en collectief te bevragen. In onze workshop maakten de deelnemers beelden van hun ervaring van de controverse en de onderliggende conflicten. Dialoogtheater is een op Boal's werk gebaseerde methodiek die mensen helpt zich uit te spreken en met elkaar in gesprek te gaan vanuit de eigen ervaring en perspectief. Acteurs spelen concrete situaties uit die de mogelijkheden en dilemma's van een centraal vraagstuk laten zien. Het publiek wordt vervolgens gevraagd naar hun ervaringen, zorgen en

ideeën die direct worden vertaald in nieuwe scenes waarop het publiek weer kan reflecteren. In onze voorstelling ging het vooral om het collectief bevragen van de aanwezige conflicten.

De schurende theaterdialogen hebben laten zien dat participatief theater de rol van emoties en waarden in het conflict zichtbaar en bespreekbaar kan maken. Een rol die in debat en dialoog vaak onderbelicht blijft. Ook geeft de methode inzicht in de achtergrond van het conflict door argumenten en visies in de context van een verhaal te plaatsen. De methode stimuleert zowel de reflectie op het eigen perspectief als op dat van een ander. De theatermethodiek spiegelde mensen voor hoe zij zich gedragen in vastlopende discussies, en waarom dat niet werkt. Deelnemers gaven aan dit confronterend te vinden, maar ook te waarderen. De combinatie van participatief theater en agonistische filosofie biedt een experimentele en transformatieve praktijk die een nieuwe vorm van democratische uitwisseling en betrokkenheid kan bieden.

Essay: Muzikale uitvoering zonder instrumenten

Door Falk Hubner, Lector Artistic Connective Practices, Fontys Kunsten

Wat kunnen publieke ontwerppraktijken leren van artistiek onderzoek? Hoe kunnen artistieke, creatieve en collectieve praktijken uit de performing arts ertoe aanzetten om vastlopende praktijken anders aan te pakken? Vaak is de oorzaak van het vastlopen bekend: eigenaarschap ontbreekt of is ongelijk verdeeld, wensen en oplossingen komen niet bij elkaar, budgetten zijn ontoereikend en valse beloften resulteren in toenemend wantrouwen. Het artistieke project *I will carry you over hard times* laat zien hoe tussenruimte en tussentijd kunnen bijdragen aan gedeeld eigenaarschap en vertrouwen.

Deel 1: Het werk

Een theatteruimte. Het publiek zit al, het podium is leeg. Wachten op het begin. Op een gegeven moment komt een musicus op het podium. Een klassieke slagwerker, zo te zien aan de objecten die hij bij zich heeft: diverse stokken om instrumenten te bespelen, een kalimba en kleine percussie-objecten. De musicus legt de objecten zorgvuldig op verschillende plekken op het podium. Alleen de instrumenten zelf ontbreken: er is geen marimba, geen grote trommel, geen bekkens of ander instrumentarium.

De performance begint. Geluid komt uit de luidsprekers, muziek die door een percussionist gespeeld wordt op marimba en vibrafoon. Stuk voor stuk vergezellen geluiden van andere percussie-instrumenten het spectrum van geluid dat door de ruimte gaat. De percussionist? Die speelt precies wat uit de luidsprekers komt. Hij maakt de bewegingen die nodig zijn om de geluiden te produceren die het publiek hoort en beweegt tussen de instrumenten door, zonder dat de instrumenten er zelf zijn. Herinneringen aan luchtgitaarwedstrijden komen op, alleen is dat wat de musicus hier geen show, maar een precieze en serieuze uitvoerig.

De laatste 12 minuten van de 30 minuten durende performance breken aan, en het stuk neemt aan intensiteit toe. Aan de linker- en rechteruiteinden van het podium, zo lijkt het, bevinden zich een grote gong en een grote trommel: lage, volle, lang resonerende klanken komen uit deze instrumenten (die er in het echt fysiek niet zijn; een reminder). Aangevuld met klanken van iets hogere, Japanse gongen die aan de achterkant van het podium lijken te hangen, begint de musicus heen en weer te lopen tussen de verschillende locaties, die best ver uit elkaar liggen. De afstanden tussen de klanken worden korter, en daarmee ook de tijd die de musicus heeft om van links naar rechts, van rechts naar links te komen.

De soundtrack lijkt een soort dwangmatige (of licht sadistische?) opdrachtgever van de musicus geworden te zijn. Helemaal aan het einde mag de slagwerker-performer toch nog een fysiek aanwezig instrument gebruiken, het geluid van de Cabasa (een Latijns-Amerikaans percussie-instrument) verbindt zich met de diepe adem en het hijgen van de musicus, die nog duidelijk moet herstellen van de inspanning en uitputtingsslag. Het lijkt wel een piepjestest te zijn geweest. Maar is de compositie ook daadwerkelijk een sadistische opdracht, een aanzet tot ‘moeilijke tijden’, zoals de titel van de performance, *I will carry you over hard times*, doet vermoeden?

Voor mij ligt de sleutel voor het beantwoorden van deze vragen in het maakproces tussen de performer, slagwerker Maarten Zaagman, en mij als componist en theatermaker. In een klassiek orkest of ensemble moeten slagwerkers vaak een hele choreografie bedenken om slagwerkpartijen en wisselingen tussen de diverse instrumenten in een goede en logische volgorde te brengen en uit te kunnen voeren. Zij móeten bewegen. Wat als je dat als vertrekpunt neemt?

Maarten Zaagman tijdens een uitvoering van "I will carry you over hard times" tijdens het Delft Fringe Festival 2016.

Tijdens het repetitieproces bleek al snel, dat Zaagman door het intensief studeren van het muziekstuk en de bijbehorende bewegingen, het stuk goed ten uitvoer zou kunnen brengen. Toch was dat niet waarnaar ik op zoek was. Ik wilde juist een reële kans voor zowel Maarten als het publiek creëren rondom zichtbare fouten; het falen als onderdeel van het werk. Ik bereikte dit door een niet eenvoudig te onthouden patroon van ritmes nog veel vaker te herhalen, en vervolgens elke herhaling licht te variëren. Het deel duurde dus aanzienlijk langer (wat de uitputtingsslag enorm vergrootte) en het onthouden van de ritmische patronen werd steeds moeilijker, met name in combinatie met de groter wordende uitputting.

Deel 2: Het werk aan het werk

Kijkend naar het maakproces en de uitvoering, opent *Hard Times* naar mijn idee een drietal perspectieven die ook voor sociaal-maatschappelijke vraagstukken interessant en waardevol kunnen zijn.

Flexibel en vloeibaar met eigenaarschap omgaan

Naarmate *Hard Times* vaker was uitgevoerd, vond er een opmerkelijke verschuiving plaats: de slagwerker, die een werk van een dik halfuur uit het hoofd uitvoert, kent dit werk in loop van de 3 à 4 jaar dat we het uitvoerden, steeds beter dan ik als componist en ‘bedenker’ ervan. De compositie raakt steeds meer verstrengeld met Maarten als performer en ‘lichamelijke eigenaar’: het wordt steeds meer zijn werk. Dit proces van overdracht van niet zozeer het auteurschap maar het eigenaarschap van de uitvoering zorgt tevens voor een collectieve betrokkenheid, van zowel de performer als het publiek.

Tijd nemen

Tijd is een zeer belangrijke factor. Tijd om langer samen te werken en een werk of project de tijd te geven langzaam te ontstaan, in plaats van snel een plan of ontwerp te maken en zo efficiënt mogelijk uit te voeren. Door het proces tijd te geven leer je elkaar beter kennen, bouw je vertrouwen op en componeer (of ontwerp) je tenslotte ook anders. In loop van de jaren (ook dit kost tijd) heb ik in mijn praktijk als componist en theatermaker steeds eraan gewerkt om het maakproces zo in te richten dat er voldoende tijd genomen wordt om vertrouwen op te bouwen, in en door het werken met elkaar. Dit is in dubbele zin belangrijk: ten eerste ligt het voor de hand dat vertrouwen ruimte schept voor het niet-weten en kwetsbaarheid. Dingen mogen misgaan, men kan samen uitproberen, experimenteren, en op terrein komen dat onzeker is. Ten tweede is dit wederzijdse vertrouwen essentieel om onverwachte ontwikkelingen toe te kunnen laten en ruimte te geven. Door vertrouwen wordt een omgeving gecreëerd die het mogelijk maakt emergente ontwikkelingen te laten gebeuren.

(Vertrouwen in) Emergentie

Emergentie is een concept uit de complexiteitswetenschap en speelt onder andere een rol in verander- en organisatiekunde. In het kort beschrijft emergentie hoe door interacties op microniveau nieuwe patronen op macroniveau ontstaan. Door deze interacties kunnen nieuwe “*formele structuren, materiële structuren, functies en organisaties, of nieuwe perspectieven*” (Cariani 2008, 1)²⁴ ontstaan. Het fascinerende is dat de actoren op microniveau nooit kunnen overzien wat op macroniveau ontstaat. “*Emergence is broader than simply the creation of new structures or behaviors. It also includes the formation of fundamentally new organizations of matter - life - and the formation of fundamentally new informational processes - nervous systems and minds - and the concomitant appearance of a new aspect of the world - conscious awareness.*” (Cariani 2008, 1)

In *Hard Times* zijn de thema's van fysieke beweging en uitputting emergent ontstaan uit het maakproces. Uit de interactie tussen Maarten en mij, maar met name de interactie tussen het materiaal (de noten) en de performer. Zijn belichaamde en geleefde ervaring daarvan, mijn blik van buiten, de verschillende imaginaire plekken die we de instrumenten gegeven hebben. In het tussengebied van deze elementen ontstaat de fascinatie voor de fysieke beweging en uitputting, die niet van tevoren bedacht had kunnen worden.

Zoals ik in mijn boek *Method, Methodology and Research Design. Between Solid Routes and Emergent Pathways aangeef*²⁵, kunnen wij als onderzoekers, ontwerpers of kunstenaars verschillende dingen doen als we emergentie waarnemen. We hebben de opties om te volgen, te letten op, of trouw te zijn aan de emergente elementen (Hübner 2024, 131-132) , maar ook om deze te negeren, van tafel te schuiven, er omheen te gaan.

Daarom is het belangrijk om met elkaar enigszins overeenstemming te hebben over een richting. Auteur, facilitator en activiste adrienne marree brown gebruikt hiervoor een prachtige metafoor: “*I would say emergent strategy is learning (...) how to be adaptive in right relationship to change, but also with intention: because if you just change all the time, you're just changing all the time, you're a mess, you're just a leaf blowing in the wind. But changing with the idea: “Oh, I'm a bird, I'm trying to get to Mexico for my migration. A storm came. How do I still get myself to Mexico?”* (brown, 2017)²⁶

De artistieke praktijk kenmerkt zich door openheid en ‘functieloosheid’. Ook gaat het bij artistiek onderzoek niet direct om het oplossen van vraagstukken, maar veel meer om het “*creëren van perspectieven, van (on-af) denken*” (Vanmaele, 2022)²⁷. Daarmee leren omgaan en vertrouwen op de emergente ontwikkelingen en richtingen die een werk (of een ontwerpproces in complexe maatschappelijke vraagstukken) neemt, kan één van de lessen van artistiek onderzoek voor niet-artistieke contexten zijn.

24. Cariani, Peter (2008). “Emergence and Creativity”. <https://pdfs.semanticscholar.org/76b3/3ab7d44bd34b7c213997d953ed8feec38a8c.pdf?ga=2.46681639.1089917717.1570250198-454848092.1570250198>, laatst geraadpleegd 23.7.2025.

25. <https://www.routledge.com/Method-Methodology-and-Research-Design-in-Artistic-Research-Between-Solid-Routes-and-Emergent-Pathways/Hubner/p/book/9781032037554?srsitid=AfmBOorvZ-GmmrT7bReb42yysRyjpBI-BAqw1x9gWajhON-k3LtJeNAlr>

26. <https://m.youtube.com/watch?v=lyN76oTt67M>, laatst geraadpleegd 17 Juli 2025

27. Vanmaele, Joost (2022, January 22). “Pragmatic Nomadism in Artistic Research” (keynote lecture), Fontys Academy of the Arts, Tilburg, The Netherlands.

4. De Symbolische Tussenruimte

Naar aanleiding van het boek
The Disappearance of Rituals
van Buyung-Chul Han

Volgens de Koreaans-Duitse filosoof Buyung-Chul Han verwaarlozen we burgerschap in onze neoliberale samenleving. In onze cultuur van prestatie en competitie viert het individualisme hoogtij en dat leidt tot *De Vermoeide Samenleving* aldus de titel van zijn internationale bestseller uit 2014. Om daaruit te kunnen ontsnappen hebben we volgens Han rituelen en nieuwe verhalen nodig. Die zijn we echter afgelopen jaren, mede onder invloed van digitale communicatie, sterk gaan verwaarlozen. Tijd dus voor een wederopleving.

The Disappearance of Rituals is het laatste boek dat we bij de boekenclub bespreken. Het is, net als Byung-Chul Hans eerdere boeken, een compact geschreven bundel (wat tussenruimte zou op zijn plaats zijn) waarin de filosoof ageert tegen de op consumptie gestoelde economie, en waarbij hij dit keer vooral ook de macht van big tech op onze waarneming fileert. “Onze ‘symbolische waarneming’ is vervangen door een ‘seriële waarneming’ (p.16), waarmee hij bedoelt dat we door het voortdurend scrollen, swipen en bingewachten niet meer stilstaan bij de kennis die we bezitten, maar ons continu haasten naar een steeds grotere opeenstapeling van nieuwe kennis en nieuwe informatie. We schieten van het ene brok informatie naar het volgende, van de ene belevenis en sensatie naar de volgende, zonder ooit tot een afsluiting te komen.

Die opeenvolging van vluchtige ‘nu-momenten’ geven geen voldoening. De ervaringen zijn namelijk niet gegrond in iets dat groter is dan onszelf, of dat de tijd overspant. Bovendien dwingen de sociale communicatiemiddelen ons tot een voortdurende verheerlijking van ‘het zelf’. We performen en kneden een idealistisch zelfbeeld, dat vooral narcisme voedt, de cultus van het ik. We gaan daar zo in op dat we het gemeenschappelijke aspect volledig verwaarlozen. Het resulteert in eenzaamheid, depressie en een gebrek aan verbondenheid.

Om hieraan te ontsnappen, adviseert de auteur om rituelen te koesteren en waar nodig nieuwe te ontwikkelen. Rituelen staan namelijk symbool voor iets dat we altijd al gedaan hebben en blijven doen. Ze verbinden heden en toekomst en zorgen voor herkenning en continuïteit; je kunt daarmee “het blijvende in het vluchtige zien” (p.10).

“Rituelen zijn symbolische technieken om ergens in thuis te raken. Ze zijn in de tijd wat een woning in de ruimte is. Ze maken de tijd bewoonbaar.” (p.10).

Rituelen zijn tevens cruciaal voor het vormen van een gemeenschap. In Buyng-Chul Hans woorden zorgen ze voor een *resonantiegemeenschap* (p21). Rituelen, zoals een feest, zorgen voor een gedeelde lijfelijke ervaring die gesitueerd is op een specifieke plek. Dit in tegenstelling tot digitale communicatie die vooral *ontlijfd* is (p. 22) en vaak niet aan een ruimte is gebonden (internet is volgens Han een *non plaats* (p. 41). Een rituele gemeenschap vormt kortom een lichaam. Doordat rituelen zich altijd herhalen ontstaan handelingen die bijdragen aan herkenbaarheid en gemeenschapszin. We weten wat er van ons verwacht wordt en hoe ons te gedragen.

Pruikentijd en schone schijn

Buyng-Chul Han verwijst graag naar de achttiende eeuw, een eeuw die rijk was aan rituelen. De publieke ruimte was in die tijd vooral theater en ook de mode was bijzonder theatraal. De pruiken en kostuums uit die tijd vertolken een verhaal: hoe groter de pruik hoe hoger de status. De pruiken waren geen individuele keuze, maar onderdeel van een symbolisch ritueel van hiërarchie en representatie. Kleding gaf eveneens vorm aan relaties en emoties.

Met gevoelens wordt in die tijd vooral gespeeld: *“Mensen zijn gewoon dol op toneelspel”* (p.30). Dat theater is volgens hem een cruciaal aspect om een gemeenschap vorm te geven: *“Het toneelspel in de gedaante van omgangsvormen, conventies en rituele gebaren is de stof waaruit publieke relaties worden gevormd en waardoor ze hun emotionele betekenis krijgen.”*

Daarbij gaat het hem vooral om het spel met emoties en het aspect van schone schijn ophouden. Byung-Chul Han ziet die schone schijn namelijk als een voorwaarde voor een schone ziel (p.34). Het lichaam beweegt de geest en niet omgekeerd. Rituele vormen, zoals glimlachen bij een begroeting, dragen bij aan een goed humeur en de schone schijn ophouden vormt daarmee een belangrijk maatschappelijk aspect. Het helpt ons met elkaar een gezonde samenleving vol te houden.

Het schouwspel is volgens Han de afgelopen eeuwen echter naar de achtergrond gedrukt. Dat begint al in de negentiende eeuw, wanneer de productiemaatschappij geen ruimte meer biedt voor ‘het spel’; het adagium is werken in plaats van spelen. Het theatrale in de mode maakt plaats voor uniforme werkkleding. Vooral de herenkleding wordt volgens hem vanaf dat moment vreselijk saai. Een opvallende uitspraak daar hij bekend staat om zijn sobere kledingstijl.

Vormvrijandigheid

In de twintigste en eenentwintigste eeuw is het theatrale bijna volledig uit de publieke ruimte verdwenen en vervangen door een marktplaats, waar men zich etaleert en waar zaken worden uitgeruild. Met gemeenschapszin heeft die markt weinig op en met schone schijn evenmin. Onder de

noemer van authenticiteit wordt getracht schone schijn te ontmaskeren, dat resulteert vooral in onttovering (p.38). We ontbloten onszelf, geven alle persoonlijke beslommeringen prijs met niet te verhullen afbeeldingen en platte beschrijvingen. Daarmee ontwikkelen we echter een *vormvrijandigheid* (p. 37).

De huidige focus op transparantie en authenticiteit leidt tot vormarmoede. We verleiden niet meer, maken geen gebruik meer van rijke symbolen, die soms een ambigue of gelaagde betekenis hebben en verzanden in een ziellose gemeenschap. Ook de kunsten zijn volgens Han *onttoverd*, ze focussen zich te veel op inhoud en willen bijdragen aan grote vragen met veelal te veel informatie, terwijl juist de verleidende kracht van de kunsten zit in hun symboliek, in de verleiding en de mystiek.

Hoewel de lezers van de boekenclub zich herkennen in de narcistische cultus van online communicatie en ook sympathiseren met het idee van rituelen die verleden, heden en toekomst verbinden, deelt lang niet iedereen de geschetste vormvrijandigheid. De kunsten, evenals het vakgebied van design, dragen juist door hun sterke vormgevende aspecten op een belangrijke manier bij aan gemeenschapszin (zie ook de praktijkvoorbeelden in hoofdstuk 1 en 2). Bovendien kunnen de kunsten bijdragen aan het verdiepen van conflicten, sociale verbeelding activeren en emoties en angsten aan het licht brengen (zie hoofdstuk 3).

Daarnaast is er kritiek op het feit dat Byung-Chul Han nogal eenzijdig kijkt naar de achttiende eeuwse vormrituelen, die weliswaar bijdroegen aan maatschappelijke betekenisgeving en ordening, maar ook aan disciplineren en onderdrukking. De pruiken en kostuums waren status- en machtsymbolen en daarmee ook instrumenten van sociale controle.

Er is tevens weerzin tegen zijn visie op tatoeages. Die missen volgens hem namelijk *“elke symbolische kracht”* en zijn vooral een uiting van de lichaamscultus. Dit in tegenstelling tot de negentiende-eeuwse tatoeages, die hij prijst omdat ze toen vooral bij hogere kringen symbool stonden voor hartstochten en dromen. Byung-Chul Han gaat volgens de deelnemers van de boekenclub voorbij aan de manier waarop tatoeages uitdrukking te geven aan diversiteit en

gelijkheid en individuele uitdrukkingskracht, aspecten die de moderniteit juist heeft opgeleverd en die met tatoeages gevierd worden.

Toch is er overwegend veel sympathie voor zijn pleidooi voor een rituele ommekeer, vooral waar het gaat om het ontwikkelen of restaureren van handelingen die bijdragen aan sociale cohesie. Byung-Chul Han verwoordt zijn gedachten voor deze rituele wederopleving echter uiterst summier in zijn boek. Het laat zich samenvatten als meer rust te nemen en zinloze dingen te doen.

Verhalen die de wereld veranderen

In zijn boek *De crisis van het Narratieve* ²⁸ staat het al iets duidelijker omschreven. In lijn met het verdwijnen van rituelen verliezen we namelijk ook de grote verhalen die zingend en verbindend werken. Om die terug te brengen, moeten we op zoek naar manieren waarop alledaagse rituelen, zoals samen eten en elkaar groeten, weer waarde krijgen.

Belangrijk daarbij te vermelden is dat Byung-Chul Han vindt dat narratief tegenwoordig een uitgehold begrip is geworden. Het wordt te pas en onpas gebruikt, maar komt in de praktijk vaak neer op *storytelling* of beter nog *storyselling*. Daarbij ligt de focus op effectieve informatieoverdracht en niet op het vertellen van een verhaal. *“Een verhaal dat de wereld verandert, dat de wereld opent, wordt niet willekeurig door een individuele persoon in de wereld gebracht.”* (p.11).

Het gaat hem juist om verhalen met een bredere zeggingskracht, die door- en herverteld worden. Juist gedeelde verhalen geven betekenis aan ervaringen en houden de samenleving bij elkaar. De auteur geeft geen suggesties over narratieve elementen die daartoe nodig zijn, wel geeft hij aan dat goed verhalen altijd een conclusie bevatten. Hij verwijst als voorbeeld graag naar Bijbelse verhalen, Griekse mythologieën en romans die de tand des tijds doorstaan hebben.

Ontwerpen aan gedeelde verhalen

Het openen van die resonanti Ruimte krijgt veel weerklank in de boekenclub. Niet zonder reden, want afgelopen decennia zijn zowel het narratieve als actieve luisteren (zie onder andere het mooie boek *Luisteroefeningen* van filosoof Mirjam Rasch ²⁹) steeds belangrijker geworden in het ontwerpveld. Voor het ontwikkelen van een betekenisvolle dienst of bruikbare interface, is het niet genoeg om een reeks functies te ontwerpen. De eindgebruiker moet een reis of verhaal beleven waarin hij de hoofdrol mag spelen. Hoewel dit aspect in Byung-Chul Hans visie mogelijk tot het aspect van *storyselling* zou behoren, doet dat het ontwerpvak te kort. Het narratieve is juist een belangrijk onderzoeksinstrument om de ander echt goed te leren kennen.

Designers gebruiken narratieve elementen en luistertechnieken om zich in te leven in de gebruikers: via persona's, scenario's, user journeys of het gebruik van dagboeken, films en foto's wordt getracht zich in te te leven in de gebruiker, zodat ontwerpen beter aansluiten op echte behoeften en emoties. Ook zintuiglijke aspecten spelen daarin een belangrijke rol: sensory mapping, het in kaart brengen van beelden of beleefde geuren, zijn beproefde ontwerpmethodes. Iedereen ervaart de wereld immers op een eigen persoonlijke manier.

Rituelen zijn belichaamde ervaringen en ontwerpers die zich bezighouden met rituelen, moeten het zintuigelijke dan ook centraal stellen in het ontwerpproces, zo schetst ontwerpprofessor Pierre Lévy. Hij werkte met studenten van Technologische Universiteit Eindhoven aan het [ontwerpen van rituelen](#),³⁰ en ondervond hoe de ontworpen objecten en de rituelen waarin ze worden gebruikt, elkaar beïnvloeden en hoe deze ontwerpen kunnen bijdragen aan de beleving van een ritueel. In lijn met Han ziet hij hoe rituelen helpen om alledaagse gebruiken vorm te geven en daarmee een belangrijke individuele en sociale structuur scheppen.

Ook Filosoof Arthur Kok schetst in bijgevoegd essay, het belang van het zintuigelijke en belichaamde ervaringen voor het creëren van een gedeelde ruimte, in zijn geval gaat het om de economisch ruimte. *“Een economie die waarachtig een gedeelde ruimte is, is een economie die in staat stelt om het ‘maatschappelijk karakter’ van de zintuiglijkheid zelf aan het licht te brengen. Dat vraagt niet om organisatie van middelen, maar om emancipatie van de zintuigen.”* Hij bouwt daarbij voort op onder meer het werk van de Franse antropoloog David Le Breton, die met het boek *Sensing the World* ³¹ wijst op het feit dat bij de geboorte van mensen de behoeft Patronen zich nog niet hebben uitgekristalliseerd. Behoeften ontstaan in de loop der tijd door opvoeding, ervaring en een zekere ‘symbolische ordening’.

In lijn met Han ziet Kok hoe symbolen en rituelen een belangrijke kracht in de samenleving vormen. Beiden waarschuwen hoe dit aspect in een sterk kapitalistische maatschappij verloren gaat. Waar Han via het restaureren van rituelen en verhalen een tegengeluid wil bieden, ziet Arthur Kok hoe ontwerpkracht juist centraal als economische activiteit gemaakt kan worden. “De economie is pas nuttig als ze kunstwerken voortbrengt”, aldus Kok. De deelnemers van de boekenclub kunnen zich daar goed in vinden.

28. <https://www.uitgeverijtenhave.nl/boek/de-crisis-van-het-narratieve/>

29. https://www.debezigebij.nl/boek/luisteroefeningen/?srsltid=AfmBOooUVg0yN9p71X76fCWuRm9oGpLoa8KUfizlvGw2_UWf4COjnPSn

30. <https://plevy.fr/teaching/designing-rituals/>

31. <https://www.routledge.com/Sensing-the-World-An-Anthropology-of-the-Senses/LeBreton/p/book/9781474246026?srsltid=AfmBOoqhixYYVst-ZmgCNU2aRcdJGiznuA8b1kPuT1EDBJRGtyx87Gk9>

Inzichten op basis van de boekenclub

#1. Herwaardering van rituelen

Rituelen hebben in onze maatschappij een negatieve bijmaak gekregen. Rituelen kunnen echter tijd en plaats structureren en ons vanwege een continue structuur helpen om sociale ordening en cohesie te bevorderen.

#2. Ontwerpen aan verhalen

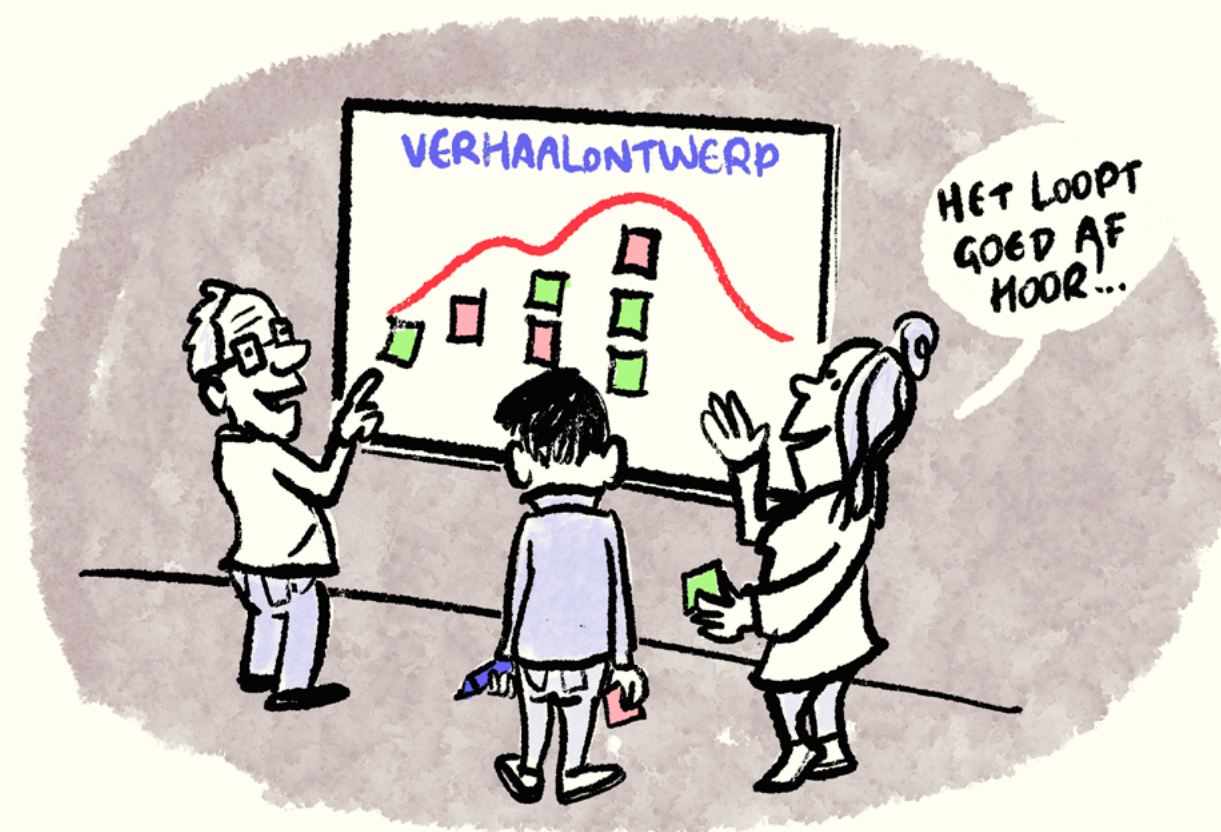
Han wijst op het belang van verhalen met een bredere zeggingskracht, die door- en herteld worden. Juist gedeelde verhalen geven betekenis aan ervaringen en houden de samenleving bij elkaar. In de ontwerppraktijk is het ophalen van verhalen een belangrijke ontwerpstrategie. Daarbij kan er volgens de deelnemers van de boekenclub nog meer aandacht naar het deelbaar maken van verhalen. Er ligt hier een kans voor de verdere integratie van ontwerpers met onder andere journalisten.

#3. Schone Schijn, Schone Ziel

Hoewel de deelnemers van de boekenclub even moeten wennen aan Hans' positieve visie op 'de schone schijn ophouden', blijkt bij nadere lezing dat veel deelnemers ook waarde zien aan het uitoefenen van rituelen als groeten en glimlachen op straat.

#4. Zintuigen

Rituelen werken door herhaling en zintuiglijke aspecten spelen hierin een belangrijke rol. Een herkenbare geur, een vertrouwd geluid, een specifiek gebaar zorgt voor ordening en continuïteit in een veranderende wereld. Hierdoor voelt een ritueel betrouwbaar, geruststellend en identiteitsvormend. Voor het ontwerpen van en aan rituelen is een focus op dat zintuiglijke daarom cruciaal.

Essay: De gedeelde ruimte van de economie

Door Arthur Kok

Hoewel wij de economie van de vrije markt tegenwoordig vooral associëren met efficiëntie, rendement en individualisme, is de vrije markt historisch gezien van meet af aan als een gedeelde ruimte opgevat. In de Europese Verlichting wordt economie in de kern gezien als een sociale en maatschappelijke aangelegenheid. De achttiende-eeuwse, Schotse filosoof Adam Smith, kerkvader van de economische theorie, schrijft in zijn magnum opus uit 1776, *De welvaart der landen*, dat de mens zich van het dier onderscheidt door diens vermogen tot het ruilen en verhandelen van goederen met anderen. Hij noemt dit nadrukkelijk het sociale karakter van de mens.

Waarom begin ik hierover? Anno 2025 worden we geconfronteerd met de grenzen van een economisch systeem dat zich kenmerkt door commercie, winstmaximalisatie en eigenbelang met als gevolg onder meer groeiende ongelijkheid tussen arm en rijk en klimaatverandering. Er is ontwerp- en verbeeldingskracht nodig om hierin noodzakelijke transities en transformaties aan te brengen. Maar hoe intervenieer je in een systeem waar je zelf onlosmakelijk aan verbonden bent? Een ontwerpende houding ademt de geest van maakbaarheid. Maar is dat wel de juiste strategie?

Zoals in de introductie genoemd is de gedeelde ruimte een belangrijk begrip in de economische theorie van de vrije markt. In een tijd waarin ‘het Westerse denken’ onophoudelijk geassocieerd wordt met individualisme, dualisme en materialisme is het goed ons te realiseren dat holisme, idealisme en spiritualiteit net zo goed onderdeel zijn van de economische traditie. Kenmerkend voor de economieopvatting van Adam Smith is dat het sociale weefsel van interacties, in termen van ruilhandelingen, zelf een gemeenschap creëert. De sociale structuur is verankerd in het particuliere eigenbelang van de afzonderlijke individuen. Kortom, eigenbelang zorgt ook voor een sociale structuur, juist omdat de mens ten diepste een sociaal wezen is.

Het bevorderen van de maatschappelijke welvaart is van oudsher het doel van de vrije markt. Ook Friedman, de belangrijkste econoom van het neoliberalisme, onderschrijft dat de vrije markt zich richt op het welzijn van de samenleving als geheel. De reden dat wij tegenwoordig de vrije markt vooral associëren met individualisme en materialisme moet vooral toegeschreven worden aan het utilitarisme, een politieke moraalfilosofie die het individu radicaal centraal stelt.

Het utilitarisme maakte in de negentiende eeuw in Groot-Brittannië en in de twintigste eeuw in Noord-Amerika furore en heeft zich vanuit de naoorlogse Amerikaanse economische hegemonie wereldwijd verspreid. Het utilitarisme oriënteert zich sterk aan Adam Smith, maar stelt niet langer het sociale weefsel centraal. De mens is primair een atomistisch individu dat op eigen gezag allerlei verbintenissen aangaat met andere individuen. Het gemeenschappelijk belang is de optelsom van individuele belangen, of in de woorden van utilitarist Jeremy Bentham, het grootste goed voor het grootste aantal mensen.

De filosofische positie waar het utilitarisme op teruggrijpt is die van het empirisme. Het empirisme stelt dat waarheid in de zintuiglijk waarneembare dingen ligt. Voor de economie betekent dit dat de behoeften empirisch gegeven zijn. Maar het betekent ook dat de zintuigen niet gezien worden als een manier om in contact te staan met de gedeelde ruimte. Integendeel, het zintuig wordt gereduceerd tot instrument. De jonge Karl Marx bekritiseert dit door te stellen dat de menselijke zintuiglijkheid een ‘maatschappelijk karakter’ heeft. Zintuiglijkheid en de gedeelde ruimte zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Precies daarom ligt in de ‘emancipatie van de zintuigen’ de belangrijkste ontwerpopgave voor de economie als gedeelde ruimte. De Franse antropoloog David Le Breton, die met het boek *Sensing the World* een schitterende antropologie van de zintuiglijkheid heeft geschreven, wijst erop dat bij mensen de behoeftetepatronen zich bij de geboorte nog helemaal niet hebben uitgekristalliseerd. Er is cultuur, opvoeding en levenservaring nodig, om te weten waar je werkelijke verlangens liggen.

Dit is de lijn waarin Marx denkt: *“Pas door de objectief ontplooide rijkdom van het wezen van de mens wordt de rijkdom van de subjectief menselijke zintuiglijkheid – een muzikaal oor, een oog voor schoonheid van vormen – worden kortom pas zintuigen die in staat zijn tot menselijk genot.”*

Deze opvatting staat lijnrecht tegenover de veronderstelling dat de economische opgave de organisatie van de schaarse middelen betreft, waarin de bijzondere, subjectieve behoeftes hun bevrediging moeten zoeken. We moeten het omgekeerde van de utilitaristen doen en Adam Smiths idee overnemen, namelijk dat eigenbelang, de particuliere behoefte, een inherent maatschappelijk karakter heeft, precies omdat ze zintuiglijk is. Daar ligt de ware taak van de economie. Het gemeenschappelijke wezen van de mens tot object van de zintuigen maken, in het besef dat dit niets anders betekent dan dat het eigene van de zintuigen, steeds al open en ontvankelijk te zijn, zélf tot het object ervan gemaakt moet worden.

Dat betekent dat de transformatieve ontwerpopdracht, van de economie weer een gedeelde ruimte maken, een opdracht aan de zintuigen is. Dat werpt ook nieuw licht op de vraag: op welke wijze kan creatieve verbeelding en ontwerpkracht bijdragen aan het realiseren van deze noodzakelijke transitie? Het antwoord is dat ze tot het einddoel van de economische activiteit moet worden gemaakt. De economie is zélf pas nuttig als ze kunstwerken voortbrengt.

Tot slot

Wat hebben we geleerd van deze ruimtelijke uitstapjes? Zoals al in de introductie genoemd, is tussenruimte een breed begrip dat zich niet makkelijk laat afbakenen. Om alsnog concrete perspectieven te schetsen, eindigt ieder hoofdstuk met geleerde, gedeelde inzichten uit de boekenclub. Die inzichten zijn echter op zichzelf niet afdoende concreet om de beginvraag; hoe creëer en bestendig je tussenruimtes, te beantwoorden. Dat geldt zeker in ons huidige tijdsgewricht waarin politieke conflicten soms hoog oplopen.

Om die vraag te beantwoorden, moeten we een onderscheid maken tussen *politiek* en *het politieke*. Volgens de agonistisch pluralistische filosofie van Chantal Mouffe, die we in deze bundel een paar keer hebben aangestipt rondom de omgang met conflicterende waarden, is ‘politiek’ de huidige arena die wordt gebruikt voor besluitvorming. Het betreft concrete instituties, praktijken en procedures.

‘Het politieke’ vertegenwoordigt een *symbolische ruimte* in de samenleving (Mouffe, 2005; Mouffe, 2013a). In deze ruimte zijn conflicten onvermijdelijk; hier vindt een voortdurende strijd plaats tussen macht, identiteiten en waarden. Die strijd kan, zoals we de laatste tijd met regelmaat zien, escaleren. Mouffe spreekt in dat geval over een antagonistisch conflict. In antagonisme zijn de twee partijen vijanden zonder gemeenschappelijke basis, ze erkennen elkaars legitimiteit niet. Het gaat hier nadrukkelijk om een wij versus zij. Dat is anders dan in een agonistisch conflict waarbij de deelnemers elkaar nog als ‘gerespecteerde’ tegenstanders (Mouffe spreekt ook wel over vriendelijke vijanden of legitieme tegenstanders) zien. In agonistische conflicten is de ander nog steeds iemand met wie we ons kunnen identificeren, omdat hij dezelfde democratische principes aanhangt.

De democratische uitdaging is volgens Mouffe, om antagonistische conflicten in agonistische te veranderen, zodat we vanuit de democratische spelregels conflicten genuanceerd kunnen verkennen en als gerespecteerde tegenstanders elkaar in de ogen blijven kijken. Daartoe moeten in de ‘symbolische ruimte’ menings- en waardeverschillen zichtbaar gemaakt worden. Mouffe is in de beschrijvingen van de symbolische ruimte vrij abstract. Ze ziet het als een

openbare ruimte (in meervoud) die vrij is van machtsverhoudingen. Die ruimte is overigens niet neutraal, maar de uitkomst van een voortdurende politieke strijd. Het is kortom een tussenruimte.

Mouffe ziet nadrukkelijk een rol voor journalisten, kunstenaars en ontwerpers in het vormgeven, verbeelden en activeren van deze ruimtes. Deze groepen kunnen de dominante machtsstructuren bevragen, ze bepalen wat zichtbaar en hoorbaar is in het politieke debat - en welke stemmen en actoren nu mogelijk nog ondergerepresenteerd zijn - en ze kunnen diverse conflicterende visies gedetailleerd uitlijnen.

Ook ambtenaren hebben hier een rol in, zo schetsen de auteurs van het NSOB rapport *Ambtelijke Ruimte* (2022). Ze pleiten voor een tussenruimte als voorwaarde voor het goed ambtelijk handelen, waarbij ze vergelijkbare elementen noemen:

“ Het gebruiken van de tussenruimte door bijvoorbeeld politieke ambities te temperen door een specifieke rol te kiezen, is geen uitdrukking van ongehoorzaamheid, disloyaliteit of vorming van een vierde macht. Het is de kern van het ambtelijk vakmanschap deze ruimte aan te wenden. Het is daarom óók een opdracht, ja zelfs een plicht voor ambtenaren om politieke uitwassen via ambtelijke ruimte te corrigeren. De ruimte is dus tegelijkertijd voorwaarde én norm voor ambtelijk handelen.” (Den Uil et al., 2022, p.5).

Het benutten en creëren van deze tussenruimte en daarin verantwoord te opereren, vraagt volgens de auteurs van het rapport om praktische wijsheid. Ontwerpers zouden dit wellicht ontwerpkracht noemen. Net als ambtenaren moeten ook ontwerpers delicaat balanceren tussen regels, procedures en ruimte maken om daar hun persoonlijke en creatieve opvattingen te laten landen. Kortom welke taal we ook aan die ruimte geven, feit is dat het vooral gaat om een houding van uitproberen, kijken wat werkt en daar systematisch op reflecteren. Met inzet van rollenspellen, adversarial designs, bufferzones en rafeltaal kunnen we in deze tussenruimtes dan hopelijk antagonisme in agonisme transformeren.

**Binnen het programma De Publieke Ontwerp-
praktijk (PONT) ontwikkelen we praktische kennis
en hulpmiddelen om publieke ontwerppraktijken
te laten slagen. Want of we het nu hebben over de
toenemende polarisatie, de woningopgave, of de
opleidingskloof – er is creativiteit, samenwerking
en actie nodig.**

Een programma van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en
Dutch Design Foundation, ondersteund door CLICKNL

**Dutch Design
Foundation**

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

